

บทที่ 2

ภูมิหลังของอรรถกถาชาดกและฐานะของตัวบท

นักอินเดียศึกษาได้ให้ความสำคัญกับคัมภีร์ชาดกในฐานะเป็นเรื่องเล่าที่มาจากนิทานพื้นเมือง ชาดกบางเรื่องได้กล่าวถึงการเดินเรือจากอินเดียมาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิและหมู่เกาะต่างๆ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการติดต่อค้าขายกันมานานแล้ว ดังมีเรื่องการเดินทางของพระมหาชนกไปสุวรรณภูมิ ใน มหาชนกชาดก (ลำดับที่ 539) หรือการมีเมืองท่าสำคัญชื่อ ภารุกัจจะ ใน สุตสันธิชาดก หรือ สุตโสหนธิชาดก (ลำดับที่ 360) เรื่องพราหมณ์เศรษฐีสร้างเรือเพื่อเดินทางไปยังสุวรรณภูมิใน สังขชาดก (ลำดับที่ 442) และมีเรื่องของการเดินทางไปค้าขายของหัวหน้าชาวเรือที่ตาดอดใน สุปารกชาดก (ลำดับที่ 463)¹ สถานที่ที่อ้างในนิทานชาดก จึงอาจมีมูลที่มาจากความเป็นจริงบ้างหรืออาจเกิดจากจินตนาการของผู้เล่านิทานแต่โบราณกาลบ้างก็เป็นได้²

วินเตอร์นิทซ์กล่าวถึงเนื้อหาของชาดกว่าประกอบด้วยเรื่องเล่าเกี่ยวกับศีลธรรมซึ่งมีค่าประพันธ์ประกอบสองสามบท หรืออาจเป็นบทบรรยายโวหารที่เป็นบทสนทนาของตัวละคร บางเรื่องมีเหตุการณ์บางตอนคล้ายภาพรัมาณะและมหาภารตะ และวรรณคดีหลายเรื่องในศาสนา เช่น มีชาดกหลายเรื่องที่คล้ายคลึงกับนิทานของตะวันตก เช่น เรื่องนกยูงที่ต้องสูญเสียคู่รักเพราะขาดความละอาย³ หรือคล้ายคลึงกับนิทานอีสป เช่น เรื่องลาในหนังราชสีห์ บางเรื่องคล้ายนิทานของลาฟองแตน (La Fontaine's fables) ซึ่งคล้ายกับ Canterbury tales ของ Chaucer และยังคล้ายกับนิทานอื่นๆ อีก วินเตอร์นิทซ์เชื่อว่านิทานเหล่านี้จะมีกำเนิดในอินเดีย แต่ไปแพร่หลาย

¹ สิริวัฒน์ คำวันสา, อธิพิลวัฒน์ธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2522), 1-3.

² กุสุมา รักษมณี, "สุวรรณภูมิ ในนิทาน," ภาษาศาจารย์ (ฉบับคุรุรำลึก เนื่องในวาระฉลองอายุครบ 6 รอบ ของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร, 2534), หน้า 31.

³ Winternitz, "Jataka" Encyclopaedia of Religion and Ethics, ed. (Jame Hastings VII, 1967), p.492.

อยู่ในยุโรป⁴ เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนไทย เรื่องราวของนิทานเหล่านี้ก็เป็นที่ยึดอย่างกว้างขวาง

ในบทนี้ จะกล่าวถึงความเป็นมาและภูมิหลังของอรรถกถาชาดกในดินแดนไทย รวมทั้งการแปลและเรียบเรียงอรรถกถาชาดกในประเทศไทย ซึ่งจะนำไปสู่ข้อสรุปลักษณะสำคัญของตัวบทอรรถกถาชาดก เพื่อให้เกิดความกระจ่างเกี่ยวกับฐานะของวรรณคดีเรื่องนี้ อันเป็นข้อมูลหลักที่จะนำไปวิเคราะห์สาระคำสอน และกลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนของอรรถกถาชาดก ในบทต่อไป

2.1 ความหมายของ “ชาดก” และ “อรรถกถาชาดก”

ใน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ได้ให้ความหมายของ “ชาดก” ไว้ว่า เรื่องของพระพุทธเจ้าที่มีมาในชาติก่อน ๆ เป็นชื่อคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่งในเก้าส่วนที่เรียกว่า นวสังคตสุตตสาสน์

เกษม บุญศรีได้ให้ความหมายของ “ชาดก” ไว้ใน สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน⁵ ว่า ชาดก กล่าวถึงสิ่งที่เกิดมาแล้ว หมายความว่าแสดงนิทานประกอบสุภาสิต เพื่อให้เข้าใจสุภาสิตง่ายขึ้น

ใน สารานุกรมวรรณคดี⁶ ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า ชาดก มาจากภาษามคธ แปลว่า เกิดแล้ว คือหมายถึงเรื่องราวของพระพุทธเจ้าและพระสาวกที่เกิดมาแล้วในชาติก่อนๆ ชาดกต่างๆ จะกล่าวถึงพระพุทธเจ้าเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ คือเป็นสัตว์ผู้แสวงบุญ เพิ่มพูนบารมี เพื่อหาทางหลุดพ้น นับตั้งแต่เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นมนุษย์และเป็นเทวดา ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ

⁴ อ่างถึงใน สุวณีย์ ขวนสนิท, “วิเคราะห์รายยาวมหาเวสสันดรชาดกทางวัฒนธรรมไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 35.

⁵ เกษม บุญศรี, “ชาดก,” สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน 10 (2512-2513) : 6178.

⁶ ประพัฒน์ ตริณรงค์ และสงวน อึ้งคง, สารานุกรมวรรณคดี (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2505), หน้า 163.

ที่. ดับบลิว.ริส เดวิดส์ (T.W.Rhys Davids)⁷ ผู้เชี่ยวชาญภารตวิทยาได้อธิบายคำว่า "ชาตก" ไว้ในพจนานุกรมคำศัพท์ภาษาบาลี ว่า ชาตก แปลว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึงเรื่องราวของการเสวยพระชาติก่อนๆ ของพระพุทธเจ้า และเป็นชื่อหนังสือเล่มหนึ่งในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งแต่งเป็นคำประพันธ์ (คาถา) 547 เรื่อง

ฐานิสร์ ชาครัตพงศ⁸ กล่าวถึง "ชาตก" ว่า เมื่อกล่าวตามมติของโบราณจารย์และในแง่ที่เป็นวรรณคดีของพระพุทธศาสนา ชาตกได้แก่เรื่องของพระโพธิสัตว์ หรืออดีตชาติของพระพุทธเจ้าที่ได้แสดงบทบาทความเป็นวีรบุรุษหรือบทบาทอื่นๆ ฉะนั้น คำนี้จึงอาจแปลว่าเรื่องของพระโพธิสัตว์ แต่การแปลความหมายที่ใช้กันทั่วไปนั้นก็คือ เรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้าและนยะดา เหล่าสุนทร⁹ ให้ความหมายว่าชาตกคือเรื่องราวเกี่ยวกับพระจริยวัตรของพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีบทบาทเป็นตัวละครสำคัญของเรื่อง บางครั้งมีฐานะเป็นผู้สังเกตการณ์

กล่าวรวมความได้ว่า ชาตก หมายถึงเรื่องราวในพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ และรวมถึงเรื่องของบุคคลต่างๆ ที่มาอุบัติร่วมพระชาติในสมัยพุทธกาล และชาตกยังถือว่าเป็นนิทานภษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเมื่อทรงแสดงธรรมสั่งสอน เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจหลักธรรมและเห็นตัวอย่างตามนิทานเรื่องนั้นๆ อีกด้วย

สำหรับคำว่า "นิทาน" นั้น กุสุมา รักษมณี¹⁰ ได้อธิบายไว้ว่า ตามรากศัพท์ "นิทาน" หมายถึง สาเหตุ กำเนิด เหตุเบื้องต้น ในอรรถกถาชาตกกล่าวถึงนิทานในความหมายว่าเรื่องดั้งเดิมเป็นส่วนเริ่มต้นของอรรถกถาชาตก มีเรื่องของ ทูเรนิทาน ได้แก่เรื่องราวตั้งแต่พระโพธิสัตว์ทรงกำเนิดเป็นสุเมธดาบส ได้ตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า และได้บำเพ็ญบารมีจนถึงพระชาติที่เป็นพระเวสสันดร แล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต อวิทูเรนิทาน ได้แก่เรื่องราวตั้งแต่การจุติ

⁷ T.W.Rhys Davids & William, Stede, The Pali Text Society's Pali - English Dictionary (London:Luzac and Company, 1966), p. 281.

⁸ ฐานิสร์ ชาครัตพงศ, "ความรู้เรื่องชาตก," อักษรสาร (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2515. พิมพ์เนื่องในโอกาสงานสี่ศาสตราจารย์ 9 กันยายน, 2515), หน้า 30.

⁹ นยะดา เหล่าสุนทร, ปัญญาชาตก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย, หน้า 1.

¹⁰ กุสุมา รักษมณี, นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต (นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร), หน้า 3-4.

จากสวรรค์ชั้นดุสิตมาเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ จนถึงตรัสรู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ และ สิ้นดิเก
นิทาน ได้แก่เรื่องราวหลังการตรัสรู้ไปจนถึงพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน

สรุปได้ว่าในอรรถกถาชาดกฉบับภาษาบาลีใช้เรียกเรื่องราวเหล่านี้ว่า "นิทานานิ" (รูป
พหูพจน์ของศัพท์นิทาน) ส่วนเรื่องราวในชาดก นั้น ใช้คำว่า "ชาดก" ดังนั้น ส่วนที่เรียกว่า
นิทานและชาดกจึงจัดได้ว่าเป็นคนละส่วนกัน นิทานที่กล่าวในอรรถกถาชาดกได้แก่ เรื่องดั้งเดิมซึ่ง
ผู้รจนาพรรณนาไว้ในบทนำก่อนจะถึงชาดกที่เล่าเป็นเรื่องๆ ไม่ติดต่อกัน ซึ่งเป็นเรื่องของพระ
พุทธเจ้าในชาติก่อน

ชาดก ปรากฏในพระวาระของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า นวังกส์ตถุสาสน์¹¹ ตั้งแต่ใน
สมัยพุทธกาลว่า

พหู โข ภิกขเว มया ธมฺมา เทสิตา : สุตตี เคยยํ เวยยากรณํ
คาถํ อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตฺตมมํ เวทฺสฺสนฺติ

แปลได้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายจำนวนมากอันเรากล่าวแล้ว คือสุตตะ
เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก อพภูตธรรม เวทลัน

ในสมัยพุทธกาลได้เรียกหัวข้อคำสอนเหล่านี้ว่า "ธรรม" ต่อมาสมัยหลังพุทธกาล เรียก
ว่า นวังกส์ตถุสาสนา , นวังกพุทฺทวจาเน หรือ นวังกชินภาสิต คำสอนเหล่านี้ มิใช่วรรณคดี 9 เรื่อง
แต่เป็นคำสอนที่มีรูปแบบต่างกัน 9 รูปแบบ สำหรับชาดกนั้น เป็นเรื่องเล่าในรูปแบบนิทานสอนใจ
คือ แสดงบุพพจริยา อันเป็นความประพฤติของพระพุทธเจ้าที่ทรงเคยทำมาแต่ชาติปางก่อน รวมทั้ง
บุพพจริยาของพระสาวกในสมัยพุทธกาล ซึ่งศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ สันนิษฐานว่า ชาดก ที่เป็น
คำสอนรูปแบบหนึ่งในแก่นี้ ก็อาจมิใช่ อรรถกถาชาดกที่มีลักษณะเป็นนิทานดังในปัจจุบัน แต่มี
เฉพาะคาถาหรือเรื่องสั้นๆ ที่ไม่มีรายละเอียดมากนักเท่านั้น¹²

¹¹ ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, "มหาชาติและประเพณีการเทศน์
มหาชาติ," มหาชาติ, เอกสารประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติ (กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 1.

¹² ที. ดับบลิว. ริส เดวิดส์, พุทธศาสนาในชมพูทวีป, แปลโดย สมัย สิงห์ศิริ
(กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 271.

เกี่ยวกับแหล่งกำเนิดของชาดก วิส เดวิดส์ กล่าวว่า คัมภีร์ชาดกที่เป็นคาถาล้วน น่าจะแต่งขึ้นในอินเดียตอนเหนือ ก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมาด้วย मुखปาฐะ แล้วแพร่กระจายจากทางเหนือลงสู่ทางใต้ จึงมีการแต่งเติมเรื่องขยายจากข้อความใน คาถา ซึ่งมักเป็นบทสนทนาของตัวละครเอกในเรื่อง แล้วเล่าสืบต่อกันมา ทั้งนี้ มีหลักฐานอ้างอิง จากภาพสลักนูนต่ำ (Bas-Relief) รอบสถูปที่เมืองภารhut ซึ่งมีอายุประมาณ พ.ศ.343 - 443 ซึ่ง แกะสลักชาดกเรื่องต่างๆ แสดงให้เห็นเรื่องราวที่เป็นร้อยแก้ว ขยายความในคาถาให้เป็นเรื่องราวที่ สมบูรณ์¹³

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁴ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าด้วยชาดก โดยกล่าวถึงลักษณะของนิทานชาดกไว้อย่างชัดเจนว่า

(นิทานชาดก) เป็นนิทานเก่าซึ่งเล่าสืบต่อกันมาช้านาน ไม่ใช่เล่าขึ้นใหม่ ในเวลาพุทธกาลหรือผู้แต่งจะแต่งประดิษฐ์ขึ้นใหม่ภายหลัง เป็นนิทานเก่า ที่มีอยู่แล้ว เว้นไว้แต่เรื่องปรารภและกลับชาติ ...นิทานทั้งหลายนี้เป็น นิทานที่นักปราชญ์ถึงมิใช่ที่ถือพุทธศาสนาก็ยอมรับว่าเป็นนิทานที่เก่า ก่อนเกินพุทธกาล คงแก่ความสอบสวนว่าไม่ใช่นิทานที่ได้แต่งขึ้น ใหม่...แท้จริง ทั้งพระพุทเจ้าคงจะได้ยกขึ้นมาเทียบในเวลาใดเวลาหนึ่ง ซึ่งเทศนาเหมาะแก่เรื่องนิทานที่ควรจะยกมาเทียบ ...เมื่อรวบรวมชาดก เป็นคัมภีร์หนึ่งต่างหาก ย่อมยกเรื่องมาจากคัมภีร์อื่นๆ โดยมาก ประสม กันกับที่เป็นนิทานเก่าเล่ากันอยู่ในประเทศซึ่งพระพุทเจ้าได้บังเกิดขึ้น บ้าง

พระราชวิจารณ์นี้ แสดงความเห็นที่ นิทานชาดกได้ผ่านการรวบรวมมาหลายยุค หลายสมัยอันเป็นลักษณะเด่นของวรรณคดีคำสอน ซึ่งมีความสำคัญในการอบรมกล่อมเกล่า บุคคลต่างๆ ในสังคมมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือบางเรื่องก็ก่อนพุทธกาล

¹³ T.W.Rhys David, *Buddhist India* (fifth Impression, London : T.Fisher Unwin Ltd., 1917),p.207.

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดก," *นิบาตชาดก เล่ม 23 ภาคผนวก* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า11-28.

เกี่ยวกับความเป็นมาของชาดก รัส เดวิดส์¹⁵ ได้สันนิษฐานไว้ว่า ชาดกบางเรื่องเก่าแก่นั้นคงมีเพียงตัวนิทานที่ยกมาเป็นนิทานสาธกเท่านั้น เช่นเรื่อง สกุนต์คมิชาดก (ลำดับที่ 168) บางเรื่องก็เป็นนิทานที่มีมาก่อนสมัยพุทธกาล ต่อมาได้ปรับให้เรื่องเหมาะสมกับพุทธจริยธรรม เช่น มหาสุทิสสนชาดก(ลำดับที่ 95) แต่เดิมเป็นเพียงเรื่องเล่าถึงลัทธินูชาพระอาทิตย์ เมื่อได้ปรับให้เป็นชาดกแล้ว กลับมุ่งแสดงความเป็นอนิจจังของสรรพสิ่ง เช่นเดียวกับนิทานบางเรื่องที่มีลักษณะไม่ตรงกับความคิดเรื่องการทำเพญบารมีของพระโพธิสัตว์ เช่น พกชาดก (ลำดับที่ 236) สูงสูมารชาดก (ลำดับที่ 208) อีสสิสิงคชาดก (อลัมพูสาชาดก ลำดับที่ 523) ชาดกดังกล่าวมีลักษณะแก้แค้นบ้าง เยาะเย้ยบ้าง เป็นเรื่องทางโลกบ้าง ต่อมาเมื่อรับนิทานชาดกเหล่านั้นเข้ามาเป็นประวัติของพระพุทธเจ้าจึงได้เกิดมีการเล่าเรื่องราวที่น่าประทับใจมากขึ้น เช่นการสละชีวิตเพื่อผู้อื่น อันเป็นลักษณะที่ต้องการเน้นให้เห็นการทำเพญบารมี¹⁶ ชาดกที่มีเรื่องราวสมบูรณ์น่าจะเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป แต่ได้สูญหายไปบ้าง ดังที่มีภาพชาดกหลายเรื่องแกะสลักไว้ในพระสถูปถาวรหุต ซึ่งเป็นภาพที่ต้องอาศัยการรับรู้เรื่องราวในนิทานดังกล่าวมาก่อนจึงจะเข้าใจภาพแกะสลักนั้นได้ จนกระทั่งได้มีการบันทึกอรรถกถาชาดกขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 10 ซึ่งมีส่วนที่แสดงเหตุของการปรารภเรื่อง คาถาและสโมธานเพิ่มเข้ามาเพื่อให้เป็นรูปแบบของเรื่องชาดกที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

การขยายความคาถาในคัมภีร์ชาดกนั้น นับเป็นงานที่เรียบเรียงขึ้นในชั้นหลัง หรือที่เรียกว่า สมัยอรรถกถา คำว่า อรรถกถา จึงมีความหมายมากกว่าหนังสืออธิบายความในพระไตรปิฎก คือหมายถึง หนังสือบาลีเรื่องใดก็ตามที่แต่งหลังยุคพระไตรปิฎก แต่ต่อมามีความหมายของอรรถกถาแคบลง คือเป็นเพียงหนังสือที่อธิบายความหมายของคำและความในพระไตรปิฎกเท่านั้น¹⁷ ส่วนอรรถกถาชาดกหรือชาดกัฎฐกถานั้น นาวาอากาศเอก(พิเศษ)แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้อธิบายไว้ว่า คำบาลี ชาดกัฎฐกถา เป็นคำสมาสระหว่าง ชาดก กับ ัฎฐกถา แปลว่า

¹⁵ รัส เดวิดส์, พุทธศาสนาในชมพูทวีป, แปลโดย สมัย สิงหศิริ, หน้า 272.

¹⁶ ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 288.

¹⁷ ฐานิสร์ ชาคริตพงศ์, "ความรู้เรื่องชาดก," อักษรสาร, หน้า 30.

คำอธิบายเนื้อความของชาดก¹⁸

กล่าวสรุปได้ว่า อรรถกถาชาดกเป็นวรรณคดีที่ให้รายละเอียดแก่ชาดกตามที่พระอรรถกถาจารย์ขยายความ เพื่อให้เรื่องราวการเสวยพระชาติในอดีตของพระโพธิสัตว์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น คือมีเรื่องราวการปรารถนาอกเหตุของการเล่าเรื่อง มีเรื่องราวในอดีตรวมทั้งคาถาซึ่งมักเป็นคำพูดของตัวละคร และมีการกลับชาติมาเกิดของตัวละคร เมื่อได้มีการศึกษาพระไตรปิฎกในอาณาจักรไทย และมีการคัดลอกอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกออกเป็นตัวอักษรพื้นเมือง ย่อมทำให้นิทานชาดกเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายจากการฟังเทศน์บ้าง เล่าสืบต่อทางมุขปาฐะบ้าง นิทานชาดกจึงได้แพร่กระจายไปตามท้องถิ่นต่างๆ และมีอิทธิพลต่อการสอนพุทธศาสนาในระดับชาวบ้าน โดยเฉพาะเรื่องกรรม การกลับชาติมาเกิดและการทำบุญทำทานรักษาศีล

2.2 ความเป็นมาของอรรถกถาชาดกในดินแดนไทย

จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์¹⁹ของลังกา กล่าวว่า พุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาในดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย ในราวพุทธศตวรรษที่ 3²⁰ แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีแล้ว พบว่าพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิมีอายุสูงสุดในพุทธศตวรรษที่ 8-9 เท่านั้น²¹ อาณาจักรที่มีอิทธิพลในดินแดนแถบนี้ที่สำคัญได้แก่ ทวารวดี ซึ่งมี

¹⁸ แยม ประพัฒน์ทอง, สัมภาษณ์. อ้างถึงใน สมพงษ์ ไชศรีสกุล, "พฤติกรรมของสัตว์ในชาติภพภูถา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิตบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 6.

¹⁹ มีเนื้อความตรงกับคัมภีร์ที่ปวงศ์ ซึ่งเป็นพงศาวดารที่เก่าแก่ที่สุดของลังกา กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของลังกาดังแต่พระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกา 3 ครั้งจนเริ่มราชวงศ์ลังกา ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า 401-402.

²⁰ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ด่านานพระพุทธเจดีย์ (พระนคร : ศิวพรการพิมพ์, 2503), หน้า 78.

²¹ มจ.สุภัทรดิศ ดิสกุล, ท่องอารยธรรม การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : อรุณกิจก้าวหน้า, 2538), หน้า 2.

ร่องรอยแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในราวพุทธศตวรรษที่ 12- 16²²

2.2.1 อรรถกถาชาดกก่อนสมัยสุโขทัย

ก่อนที่อาณาจักรสุโขทัยจะตั้งขึ้นนั้น ดินแดนรอบๆ สุโขทัยก็มีพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่แต่เดิม ทางตอนเหนือ ได้แก่ อาณาจักรหริภุญไชย(ลำพูน) และทางตอนใต้ได้แก่ อาณาจักรตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) และในลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็มีร่องรอยอิทธิพลของทวารวดีเป็นส่วนใหญ่ จากที่มีข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง (พ.ศ.1822-1841) กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในนครศรีธรรมราชว่า “ *สังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตร หลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา*”²³ หรือความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในลำพูน เพราะได้พบศิลาจารึกภาษาบาลีอักษรอมฤตเกี่ยวกับพุทธศาสนาหลายหลัก ซึ่งแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าสรพวิสุทธิ์ ผู้ครองอาณาจักรหริภุญไชยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 และการที่พระมหาธรรมราชาลิไท (พ.ศ.1890 - 1911) ทรงพระราชนิพนธ์ *ไตรภูมิิกถา* ก่อนขึ้นครองราชย์นั้น พระองค์ได้กล่าวถึงการศึกษาพระพุทธานุชาดกจากพระเถระแห่งเมืองหริภุญไชยดังมีข้อความว่า

พระธรรมผู้นี้เอาออกแต่ละอันละน้อยมาผสมกัน จึงชื่อไตรภูมิิกถา พระธรรมนี้พระเจ้าลิไท เป็นกษัตริย์พงษ์ หากเป็นครูเรียนในสำนักนี้ พระมหาเถรอินมัทสสี เรียนในพระมหาเถระธรรมบาล เรียนในพระมหาเถรสิทธัตถะ เรียนในมหาเถรมณีวงษ์ เรียนในปรีชญาณทัสสเถร เรียนในอุปลเสนราชบัณฑิต เรียนแต่ไกลด้วยสวาทพิสัยในมหาเถรพุทธโฆสาจารย์ ผู้อยู่ในเมืองหริภุญไชย²⁴

²² มจ.สุภัทรดิศ ดิสกุล, *ท่องอารยธรรม การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย*, หน้า 4.

²³ กรมศิลปากร, *ประชุมศิลาจารึก ภาค 1 จารึกกรุงสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2527), หน้า 13-14.

²⁴ *ไตรภูมิิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง*, พระมหาธรรมราชาที่ 1 พญาลิไท ฉบับตรวจสอบชำระใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526), หน้า 156.

ใน ไตรภูมิภค ก็ระบุว่า เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้บางตอนนำมาจาก "พระธรรมชาตค บ้าง"²⁵ ซึ่งมีหลักฐานว่า เรื่องชาตคแพร่หลายเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยสุโขทัยแล้ว

เนื้อหาในศิลาจารึกในสมัยทวารวดีไม่ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ แต่มีภาพนูนต่ำดินเผาและปูนปั้นเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ค้นพบที่เจดีย์จุลปะโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีอายุในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 13²⁶ พริยะ ไกรฤกษ์ได้วิเคราะห์ว่า เนื้อหาของภาพนูนต่ำดินเผาและปูนปั้นเหล่านี้มาจากนิยายอวทาน ซึ่งเป็นพุทธศาสนนิทานของฝ่ายสรวาสติวาท อันเป็นพุทธศาสนาลัทธิหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤต

การตีความหมายของเรื่องในภาพนูนต่ำดินเผาและปูนปั้นที่ฐานเจดีย์จุลปะโทน เมื่อเปรียบเทียบกับอวทานของสรวาสติวาทินแล้ว มีความหมายดังนี้

1. ภาพจากฐานลานทักษิณด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเจดีย์จุลปะโทน เป็นภาพผู้หญิงสวมเครื่องอาภรณ์กำลังคุกเข่า มือสวมกอดขาของผู้ชายซึ่งกำลังยืนอยู่และเงื้อมมือขึ้น เป็นภาพคล้ายคลึงกับภาพสลักที่บุโรพุทโธ บนเกาะชวา และภาพจิตรกรรมฝาผนังถ้ำกลาสี ที่กิซิล (Kizil) ซึ่งภาพดังกล่าวเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไมตระกันยกะ อยู่ในคัมภีร์อวทานศตกะ ทิวยาวทาน อวทานกัลปลดดาและภัทรกัลปอวทาน²⁷

เรื่องนี้ปรากฏในชาตคภาษาบาลีชื่อ จตุทวารชาตค (ลำดับที่ 439) ตัวเอกของเรื่องชื่อ มิตตวินทกะ เป็นผู้ที่ยลงผิดและเห็นกงจักรเป็นดอกบัว ขณะที่มิตตวินทกะกำลังทูลงจักรบนศีรษะอยู่นั้น พระโพธิสัตว์เสด็จผ่านนรก มิตตวินทกะได้ทูลถามพระโพธิสัตว์ถึงสาเหตุที่เขาต้องถูกลงโทษ พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่าเพราะเหตุที่เขาเป็นคนมักได้จึงต้องทูลงจักร ความแตกต่าง

²⁵ ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 2.

²⁶ พริยะ ไกรฤกษ์, พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน, แปลโดย มจ. สุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517), หน้า 3.

²⁷ อวทาน เป็นคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายหินยาน เนื้อหาเป็นประเภทชีวประวัติ ตำนาน รวมทั้งเรื่องของพระโพธิสัตว์ อวทานมีหลายเรื่อง มีเนื้อความไม่สอดคล้องกันเนื่องจากมีที่มาต่างกัน เรื่องเหล่านี้แต่เดิมคงกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ต่อมาได้มีการรวบรวมไว้จัดกลุ่มตามลักษณะของเรื่อง อวทานที่รู้จักกันแพร่หลายเช่น อวทานศตกะ ทิวยาวทาน อวทานกัลปลดดา อโศกาวทาน ฯลฯ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วินัย ภูระหงษ์ "พระสุธน-นางมโนราห์ : การศึกษาเปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่างๆ," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 339-340.

ของเรื่องมิตตวินทกะกับเรื่องไมตระกันยกะ ก็คือ บาบของไมตระกันยกะแสดงบาปที่ทำร้ายมารดา แต่เรื่องมิตตวินทกะแสดงบาปที่เกิดจากความมักได้

2. ภาพจากฐานลานทักษิณด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นภาพชาย 2 คนอยู่ในเรือ คนหนึ่งอยู่ที่หัวเรือ ทำทางสง่า ใบหน้าสงบ ส่วนอีกคนอยู่ท้ายเรือทำทางท้อแท้ ดูหมองหวัง เป็นภาพที่มีเนื้อหาเช่นเดียวกับที่ภารหุต ในอินเดีย ที่บุโรพุทโธ ในชวา และที่พุกาม ในพม่า ภาพดังกล่าวเป็นเรื่อง **สุปารคะ** จากคัมภีร์ชาตกมาลา²⁸ ในชาตกภาษาบาลี มีชื่อว่า **สุปารคะ** ผู้มีนัยน์ตาบอด แต่ได้กระทำสัตย์ปฏิญาณ พาลูกเรือให้พ้นภัยได้ ตรงกับชาตกในภาษาบาลีเรื่อง **สุปารกชาตก** (ลำดับที่ 463)

3. ภาพพญาวานร เป็นอีกภาพหนึ่ง พบที่ฐานเจดีย์จุลปะโทน ภาพแสดงให้เห็นชายสวมตุ้มหูใหญ่สะพายลูกศรกำลังคุกเข่า มือทั้งสองวางอยู่เหนือหน้าอก ด้านขวาของภาพเป็นภาพลิงกำลังแยกเขี้ยว เป็นภาพเรื่องเดียวกับที่ปรากฏในถ้ำอชันดาที่ 17 คือเรื่องพระยาวานรหรือ **มหาภิชาตก** (ลำดับที่ 516)

4. ภาพด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ แสดงภาพช่างกำลังถักของตนเองด้วยวง เป็นภาพเรื่องเดียวกันกับที่ปรากฏในถ้ำอชันดาที่ 17 เป็นเรื่อง **ษัททันตะ(ฉัททันต์)** ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์สูตราลังการ²⁹ ตรงกับชาตกภาษาบาลีเรื่อง **ฉัททันตชาตก** (ลำดับที่ 514)

ภาพชาตกที่ปรากฏเป็นภาพสลักหรือภาพวาดนั้น ปรากฏครั้งแรกในศิลปะอมราวดีของอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 ได้แก่ภาพสลักหินเล่าเรื่องชาตกที่เจดีย์ภารหุต (Bharahut) ที่นครคารุณโกณฑา (Nagarjunakonda) และที่โกลิ (Goli) เรื่องราวของชาตกเหล่านี้มาจากคัมภีร์มหาวัสตฺของฝ่ายสรวาสตีวาท³⁰

²⁸ อวทานศตกะ เป็นอวทานที่เก่าแก่ที่สุดในบรรดาอวทานทั้งหลาย มีทั้งหมด 100 เรื่อง แบ่งออกเป็น 10 บท ๆ ละ 10 เรื่อง เนื้อความกล่าวถึงบุคคลระดับต่าง ๆ เช่น กษัตริย์ พ่อค้า เด็กหญิง ฯลฯ อ้างถึงใน วินัย ฎะหงษ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 340.

²⁹ คัมภีร์สูตราลังการ หรือมหายานสูตราลังการ กล่าวถึงเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

³⁰ สิ้นชัย กระบวนแสง, **ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, 2520), หน้า 119.

อย่างไรก็ตาม นิยายอวทานเหล่านี้ใช้ภาษาสันสกฤตของสรวาสตีวาท กล่าวถึงการกระทำที่กล้าหาญของพระพุทธองค์และพระสาวกที่ได้กระทำในชาติปางก่อน แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 8 - 10 ซึ่งมีเรื่องชาดกอยู่ทั้งหมด 100 เรื่อง³¹ ภาพชาดกรุ่นแรกๆ ในศิลปะอมราวดีจึงน่าจะมาจากนิยายอวทาน ซึ่งเป็นพุทธศาสนamahayan และหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤต ซึ่งไม่ใช่มาจากอรรถกถาชาดก³²

ภาพเล่าเรื่องชาดกที่ให้อิทธิพลต่อประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏในอาณาจักรมอญ พม่า ไทย และเขมร สำหรับศิลปะมอญมักทำด้วยดินเผาติดไว้ตามฐานเจดีย์นับร้อยเรื่อง เช่น ที่เจดีย์เวชายนัน เจดีย์ถัดยา และภาพใบเสมา ที่โบสถ์กัลยาณี ที่เมืองสะเทิม ในอาณาจักรพุกาม ศิลปะพม่านิยมทำในสมัยพระเจ้าอนิรุทธิ์ (พ.ศ.1587-1620) ตามแบบศิลปะมอญ มีหลักฐานมากมายที่เมืองพุกาม เช่นที่วิหารอานันตะ, มงคลเจดีย์ เป็นต้น ส่วนที่เขมรพบใบเสมาสลักภาพเรื่องชาดกเพียงแผ่นเดียวที่ตุณมาส ใกล้เมืองเสียมราบ³³

สำหรับประเทศไทย ภาพเล่าเรื่องชาดกน่าจะนิยมสลักในสมัยทวารวดี(พุทธศตวรรษที่ 12-16) ซึ่งนอกจากจะปรากฏบริเวณเจดีย์จุลปะโทน จังหวัดนครปฐมแล้ว ยังค้นพบแผ่นภาพปูนปั้นที่เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่ฐานเจดีย์เลขที่ 1 และเลขที่ 3 ที่ตำบลโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ ส่วนภาพเล่าเรื่องพุทธศาสนนิทานที่สลักบนใบเสมาหิน เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์นั้น พิริยะ ไกรฤกษ์กล่าวว่าใบเสมาเหล่านี้ ได้รับอิทธิพลมาจากประเพณีทางวัฒนธรรมของอาณาจักรทวารวดี³⁴ ซึ่งภาพสลักบนใบเสมาหินที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน มีการค้นพบที่อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ ภาพหนึ่งเป็นรูปช้างสองเชือก เชือกหนึ่งนอน เชือกหนึ่งยืนพ่นน้ำให้

³¹ Aiyappan A.and Srinivasan,P.R., Story of Buddhism with Special Reference to South India (Madras : Government of Madras,1960 pp.138-139 อ้างถึงใน สิ้นชัย กระบวนแสง,หน้า 119.

³² พิริยะ ไกรฤกษ์, พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน, แปลโดย มจ.สุภัทรวดีศ ดิศกุล, หน้า 37.

³³ สิ้นชัย กระบวนแสง, ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย, หน้า 120.

³⁴ พิริยะ ไกรฤกษ์, พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน, แปลโดย มจ.สุภัทรวดีศ ดิศกุล, หน้า 4.

เชือกที่นอน ซึ่งน่าจะเป็นชาดกเรื่อง มาตุโปสกชาดก (ลำดับที่ 455) และ สีลวนาค³⁵ ใน จริยาปิฎก³⁶ เชื่อกันว่าเป็นภาพเล่าเรื่องที่มีอิทธิพลมาจากอรรถกถาชาดกในภาษาบาลี ศาสตราจารย์ชอร์โต (H.L.Shorto) สันนิษฐานว่าภาพสลักดังกล่าว มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งอาจเปรียบเทียบกับกัลยาณีเสมา ที่เมืองสะเทิม ของมอญ ซึ่งมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18³⁷

นอกจากนี้ ยังมีการค้นพบภาพเล่าเรื่องชาดกบนใบเสมาที่บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ อีกหลายเรื่อง ได้แก่ เตมียชาดก (ลำดับที่ 538) มโหสถชาดก(ลำดับที่ 542) ฎริทัตตชาดก (ลำดับที่ 543) พรหมนารถชาดก (ลำดับที่ 545) และ วิธูรบัตตชาดก (ลำดับที่ 546)³⁸

เกี่ยวกับภาพเล่าเรื่องค้นพบที่เจดีย์จุลปะโทนนั้น แต่เดิมเชื่อกันว่า ได้รับอิทธิพล คัมภีร์ชาดกอรรถกถาในวรรณคดีภาษาบาลีของเถรวาท แต่จากการศึกษาของพิริยะ ไกรฤกษ์ สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากนิยายอวทานในภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นของพุทธศาสนาฝ่ายสรวาสตีวา- หินซึ่งเจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ 12-13

อย่างไรก็ตาม เรื่องชาดกในสมัยทวารวดีก็มิได้มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพล ต่อพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย เพราะในเวลานั้นสุโขทัยรับอิทธิพลพุทธศาสนาจากลังกา ดังนั้น ความเชื่อเกี่ยวกับชาดกในสมัยสุโขทัยจึงมาจากพระไตรปิฎกบาลี ซึ่งสังคายนาในสมัยพระเจ้าปรัค กรมพาดแห่งลังกา³⁹

³⁵ สิ้นชัย กระบวนแสง, "ประติมานวิทยา ภาพสลักบนใบเสมาในอำเภอเกษตร สมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ," วารสารโบราณคดี 6 (ธันวาคม 2519) : 79.

³⁶ จริยาปิฎกเป็นคัมภีร์ที่จัดไว้เป็นเรื่องสุดท้ายในชุดทกนิกาย แสดงเรื่องการทำเพ็ญ บารมีของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติ วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า 149-151.

³⁷ พิริยะ ไกรฤกษ์, พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน, แปลโดย มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, หน้า 39.

³⁸ สุรัสวดี อรุณรัตน์, "ประติมานวิทยายบนเสมที่บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ," (สารนิพนธ์ ประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521), หน้า 36.

³⁹ สิ้นชัย กระบวนแสง, ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย, หน้า 50-51.

เมื่อพุทธศาสนาในลังกาฟื้นฟูขึ้นในสมัยพระเจ้าปรักรมพาทู เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ.1696 พระองค์สามารถปราบพวกทมิฬได้ และทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง พระองค์อุปถัมภ์ในการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎก โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน นับเป็นครั้งที่ 7 ของฝ่ายเถรวาท แต่ในตำนานการสังคายนาระบุว่ากระทำขึ้นใน พ.ศ. 1587 เรียกว่าปรากฏในพงศาวดารลังกา⁴⁰

หลังการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 7 พุทธศาสนาจากลังกาได้เผยแผ่เข้ามาในไทยพม่า และมอญ สำหรับในไทยนั้น อิทธิพลพุทธศาสนาจากลังกาเผยแผ่เข้ามาในราว พ.ศ.1800⁴¹ เป็นอย่างต่ำ

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวมานี้ ทำให้เห็นร่องรอยของพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองในดินแดนสุวรรณภูมิทั้งมหายานและเถรวาทตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 14-15 จากนั้นนับถือเถรวาทแล้วกลับมานับถือพุทธศาสนาแบบมหายานอีกครั้งหนึ่ง แต่พุทธศาสนาแบบเถรวาทยังได้รับการปฏิบัติอยู่ทั่วไป จนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ 18 พุทธศาสนาแบบเถรวาทจากลังกาก็เผยแผ่เข้ามาสู่อาณาจักรสุโขทัย⁴²

2.2.2 อรรถกถาชาดกในสมัยสุโขทัย

การรับพุทธศาสนาแบบเถรวาทจากลังกามาเป็นศาสนาในอาณาจักรสุโขทัยนั้น ได้มีการรวมความเชื่อเรื่องภูตผีเข้ากับหลักพุทธศาสนา และมีความคิดเรื่องไตรภูมิเข้ามาจัดระเบียบรวมทั้งประมวลความเชื่อต่างๆ เข้าด้วยกัน ความเชื่อดั้งเดิมและหลักของพุทธศาสนาได้กลายเป็น "ธรรม" สำหรับประเพณีปฏิบัติในสังคม ดังที่ปรากฏแนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ผู้มีธรรม ผู้รู้ธรรม และเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาเป็นหลักฐานในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย⁴³

คติความเชื่อเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ก็เป็นความเชื่อหนึ่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ซึ่งมีข้อความกล่าวถึงคติความเชื่อการสั่งสมบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ โดยเฉพาะเรื่องราวของพระเวสสันดรและเรื่องเกี่ยวกับชาดกห้าร้อยพระชาติ ดังนี้

⁴⁰ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์, หน้า 86.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-86.

⁴² ธิดา สาระยา, "ธรรมราชาสมัยสุโขทัย," รัฐโบราณ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537), หน้า 27.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

ศิลาคารึกหลักที่ 2 จารึกวัดศรีชุม (พ.ศ.1884-1910) เป็นคำสรรเสริญสมเด็จพระมหา
 เถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลึงกาทีปมหาสามีเป็นเจ้า มีข้อความกล่าวถึงชาดกห้าร้อยชาติว่า

พระมหาสามีศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลึง-
 กาทีปเป็นเจ้า คือตนพระรามพระนารายณ์เทพ
 จยติ หากเที่ยวในสงสารภพอันโกล เกิด
 ไปมาแล๐ เมตไตร-
 โยโคตตโมคาถานี้ มีแห่งมหานิทานแล๐ พระ
 เจตีย์สูงใหญ่ รอบนั้นฉลักรินห้าร้อยชาติดิรเทศงา-
 มพิจิตรหนักหนาแก่ม⁴⁴

ข้อความดังกล่าวนี้ เป็นหลักฐานว่าเรื่องราวพระเจ้าห้าร้อยชาติน่าจะเป็นที่รู้จักอย่าง
 แพร่หลายในสมัยสุโขทัยแล้ว ประกอบกับมีภาพจำหลักลายเส้นเล่าเรื่องอรรถกถาชาดก ใน
 อุโมงค์วิหารวัดศรีชุม เมืองเก่าสุโขทัย เป็นภาพเล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ห้าร้อยพระชาติ แต่เดิมพบ 86
 แผ่น แต่ในปัจจุบันเหลือเพียง 40 แผ่นเท่านั้น

ลักษณะของภาพจำหลักลายเหล่านี้ เป็นการจับเรื่องเป็นตอน มิได้เล่าเรื่องตั้งแต่ต้น
 จนจบ ภาพจำหลักได้วาดรูปบุคคล สัตว์ และองค์ประกอบอื่นๆ ให้เข้าใจได้ว่าเป็นตอนใดของ
 ชาดกเรื่องหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีจารึกอักษรข้อความอธิบายภาพ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับอดีตชาติของพระ
 พุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาตินั้นๆ เป็นการสรุปเรื่อง มีการบอกชื่อเรื่องชาดก และในตอนท้าย
 บอกลำดับเรื่องไว้ด้วย⁴⁵

ในศิลาคารึกหลักที่ 3 จารึกวัดนครชุม (พ.ศ.1900) ของพระมหาธรรมราชาลิไท มี
 ข้อความว่า " ธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติ หากคนสวดแลมิได้เลย ธรรมชาดกอันอื่นไซ้
 มีต้นหาปลายมิได้ มีปลายหาต้นมิได้"⁴⁶

ศิลาคารึกหลักที่ 6 จารึกวัดป่ามะม่วง (พ.ศ.1905) กล่าวถึงการออกผนวชของพระมหา
 ธรรมราชาลิไท มีข้อความอ้างถึงชาดกว่า "...มีการกระทำอันเป็นฤกษ์งามยามดี...ในทานบารมี

⁴⁴ "ศิลาคารึกภาพชาดกวัดศรีชุม," จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
 2526), หน้า 75.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 391-440.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

ก็เหมือนพระเวสสันดร ในปัญญาบารมี (ก็เหมือนพระมโหสถ) ในศีลบารมี ก็เหมือนพระศีลวราช อันท่านผู้รู้ควรสรรเสริญ."⁴⁷

ศิลาจารึกหลักที่ 90 จารึกฐานพระพุทธรูปศิลาเขียวที่วัดข้าวสาร (พ.ศ.1900) มีข้อความกล่าวถึงพระเวสสันดรว่า " สิทธิการ นโม รตนตตยวรานํ ซีผ้าขาวเพสสันดรนี้ พระเทพาธิ (ราช) หากให้(บันดาล) มีแล "⁴⁸

ต่อมาในสมัยพระมหารธรรมราชาลิไท (พ.ศ.1890-1911) พระองค์ได้ทรงส่งเสริมพุทธศาสนาและสนับสนุนให้พระภิกษุเดินทางออกไปแสวงหาความรู้ในดินแดนที่ไกลออกไป เช่น เมืองอโยธยา, เมืองพันท (เกาะตะมะ) อย่างไรก็ตาม ก่อนสมัยพระมหารธรรมราชาลิไท ผู้ครองนครองค์อื่นๆ ก็สนใจพุทธศาสนาในต่างเมือง เช่น สมัยพ่อขุนรามคำแหงรับพุทธศาสนาจากเมืองนครศรีธรรมราช นอกจากนี้ ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีฯ หลานพ่อขุนผาเมืองเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาในอินเดียและลังกา และพระเถระจากเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) ได้เป็นที่ปรึกษาในการพระราชนิพนธ์ เถฎมิกถา

ใน พ.ศ.1874 พระสงฆ์มอญจากเมืองพันท (เกาะตะมะ) จำนวน 12 รูป นำโดยพระมหาเถระเดินทางไปศึกษาที่ลังกา ได้บวชแปลงและศึกษาธรรมที่วัดอุทุมพรคีรี สำนักมหาวิหารลังกา และเดินทางกลับมาที่เมืองเกาะตะมะ และพระมหาเถระได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระอุทุมพรบุปผามหาสวามี ประชาชนเลื่อมใสมาก พระสงฆ์ต่างเมืองต่างก็เข้ามาศึกษาปฏิบัติในสำนักนี้ รวมทั้งพระสงฆ์ 2 รูป จากสุโขทัย คือพระอินมัทสสีและพระสุมนเถระ และภายหลังได้นำพระสงฆ์จากเมืองสุโขทัยอีก 8 รูป ไปบวชแปลงเป็นพระสงฆ์นิคายอรัญวาสีครบทั้งสิบรูป สามารถบวชภิกษุใหม่ได้ เพราะมีพระสงฆ์ครบองค์ประชุม และในที่สุด พญาลิไทก็ทรงออกผนวชใน พ.ศ. 1904 ทั้งได้นิมนต์พระอุทุมพรบุปผามหาสวามีจากเมืองพันทมาเป็นพระอุปัชฌาย์ในครั้งนี้ด้วย นับเป็นการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่พุทธศาสนาในสุโขทัยซึ่งสามารถพัฒนาให้เป็นศูนย์กลางการศึกษาด้านศาสนา และเป็นแนวทางที่จะส่งสมณทูตออกไปเผยแผ่ศาสนาไปยังเมืองต่างๆ ซึ่งเป็นรัฐอิสระ เช่น พระปิยทัสสีไปเผยแผ่ที่เมืองอโยธยา พระสุวรรณคีรีไปเผยแผ่ศาสนาที่เมืองหลวงพระบาง พระเวสสภูไปเผยแผ่ที่เมืองน่าน⁴⁹

⁴⁷ "ศิลาจารึกภาพชาดกวัดศรีชุม," จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 245.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

⁴⁹ พระพุทธพุกามและพระพุทธรูป, ตำนานมูลศาสนา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2518. พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2518), หน้า 225-229.

สำหรับนครเชียงใหม่ซึ่งเป็นรัฐใหญ่ พระเจ้ากือนา (พ.ศ.1898 - 1928) ปรารถนาพุทธศาสนาแบบที่มีอยู่ในสุโขทัยบ้างจึงส่งสมณทูตไปเมืองพันทัน เพื่อนิมนต์พระอุทุมพรบุปผาสวามี แต่ได้รับการปฏิเสธจากเมืองพันทัน แต่ส่งพระอานนท์ไปนครเชียงใหม่ ซึ่งก็ไม่สามารถทำสังฆกรรมได้ และพระอุทุมพรฯได้แนะนำให้พระเจ้ากือนาไปนิมนต์พระสุมนเถระจากเมืองสุโขทัย แต่ทางสุโขทัยกลับส่งพระสังฆาติสละไปแทน ซึ่งไม่สามารถบวชพระภิกษุใหม่ได้เนื่องจากไม่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ ดังนั้นพระเจ้ากือนาจึงต้องส่งราชทูตไปยังพระมหาธรรมราชาลิไทโดยตรง และได้รับการตอบรับเป็นอย่างดี พระสุมนเถระจึงได้รับพระบรมราชานุญาตให้เดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาในล้านนาได้ ดังนั้น ใน พ.ศ.1912 พระสุมนเถระพร้อมพระสงฆ์ชาวเมืองสุโขทัยอีก 5 รูปจึงเดินทางไปเชียงใหม่ เพื่อบวชกุลบุตร⁵⁰ พระสุมนเถระขึ้นไปจำพรรษาที่เมืองหริภุญไชย และต่อมาพระเจ้ากือนาซึ่งศรัทธาต่อพระสุมนเถระมาก ได้อาราธนาพระภิกษุในล้านนาออกบวชแปลงถึง 8,400 รูป⁵¹ และในครั้งนี้พระสุมนเถระได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุจากสุโขทัยไปด้วย⁵² พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์จากสุโขทัยจึงได้ฝังรากอย่างมั่นคงในล้านนาตั้งแต่นั้นมา ซึ่งมีวัดสวนดอกเป็นศูนย์กลาง

ชาวล้านนามีความตื่นตัวต่อพุทธศาสนา และได้พยายามสืบเสาะหาความบริสุทธิ์ในพระวินัยมากขึ้น จนมีพระภิกษุชาวล้านนาบางกลุ่มเห็นว่า พุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์ ที่พระสุมนเถระนำขึ้นมานั้นถือว่าไม่บริสุทธิ์เพราะเป็นพุทธศาสนาที่มาจากสำนักสงฆ์พระอุทุมพรบุปผามหาสวามีชาวรามัญในเมืองพันทัน(เมาะตะมะ) อีกทั้งการบวชก็ไม่ครบตามพระวินัยสงฆ์ ดังนั้นได้มีพระสงฆ์จากล้านนาองค์หนึ่งชื่อ พระมหาธรรมคัมภีร์ (ญาณคัมภีร์) ได้เดินทางไปลังกาและบวชแปลงใหม่ที่ลังกาใน พ.ศ. 1967 และมาจำพรรษาที่วัดป่าแดงเมืองเชียงใหม่ มีผู้เลื่อมใสศรัทธาเข้ามาบวชเป็นอันมาก เรียกกลุ่มนี้ว่า ลังกาใหม่ แต่กลุ่มนี้เรียกตนเองว่า คณะสิงหล และเรียกกลุ่มเดิมที่พระสุมนเถระนำเข้ามาว่า คณะรามัญวงศ์

ในสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน(พ.ศ.1945 - 1984) ความขัดแย้งของพุทธศาสนาเด่นชัดขึ้น โดยเฉพาะคณะสงฆ์รามัญวงศ์ที่มาจากสุโขทัยกับคณะสงฆ์ลังกาใหม่ แต่พระมหากษัตริย์ก็เข้า

⁵⁰ พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ, ตำนานมูลศาสนา, หน้า 237-238.

⁵¹ ตำนานมูลศาสนา ฉบับวัดป่าแดง (เชียงใหม่ : คณะสังคมาศศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519), หน้า 9-10.

⁵² "ตำนานพระธาตุดอยสุเทพ," ประชุมตำนานพระธาตุ ภาคที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2510. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ท.สลับ เกียรติสุด 7 ธันวาคม, 2510), หน้า 49.

ข้างฝ่ายคณะสงฆ์นิคายรามัญ อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ได้เปลี่ยนไปเมื่อท้าวลก โอรสลำดับที่ 6 ของพระเจ้าสามฝั่งแกนเข้ายึดอำนาจจากพระบิดา และขึ้นครองราชย์สมบัติแทน มีพระนามว่า พระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. 1984 - 2030) (ตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) พระองค์สนับสนุน คณะสงฆ์นิคายสิงหล และได้ทรงอาราธนาพระมหาเมธีกร ภิกษุนิคายสิงหลจากเมืองหริภุญไชย มาจำพรรษาที่วัดราชมนเทียรในเมืองเชียงใหม่ และแต่งตั้งให้เป็นพระมหาสวามี⁵³ ในที่สุดพระเจ้าติโลกราชออกผนวชที่วัดป่าแดงมหาวิหาร ใน พ.ศ.1990 และทรงสร้างวัดอีกหลายวัด โดยเฉพาะวัดมหาโพธาราม(วัดเจดีย์เจ็ดยอด) สำหรับใช้เป็นที่สังคายนาพระไตรปิฎก

การส่งเสริมพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าติโลกราชเป็นไปอย่างต่อเนื่องและสนับสนุนพระสงฆ์เดินทางไปศึกษาที่ลังกา รวมทั้งพระเถระจากลังกาก็เดินทางเข้ามาด้วย ทำให้การศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์เจริญรุ่งเรือง เชี่ยวชาญในภาษาบาลีและแตกฉานในพระไตรปิฎก ดังนั้นใน พ.ศ.2020 พระเจ้าติโลกราชได้อาราธนาพระเถระชั้นผู้ใหญ่มาประชุมที่วัดมหาโพธาราม จำนวน 100 รูป โดยมีพระธรรมทินมหาเถระเจ้าอาวาสวัดป่าตาลเป็นประธาน กระทำการสังคายนาพระไตรปิฎก ใช้เวลา 1 ปีจึงสำเร็จ นับเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก⁵⁴ หลังการสังคายนาพระไตรปิฎกในล้านนา ไม่ปรากฏคณะสงฆ์ทั้งสองทะเลาะวิวาทกันอีก และต่างก็ยึดตาม พระไตรปิฎกฉบับที่ชำระแล้ว⁵⁵

จากที่กล่าวมา จะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาในสุโขทัยกับพุทธศาสนาในล้านนา ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาสังกาวงศ์ในสุโขทัยและล้านนาแล้ว ยังแสดงถึงการศึกษาระดับสูงอย่างแตกฉาน ดังที่มีพระสงฆ์ชาวสุโขทัยและล้านนาได้แต่งหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหลายเรื่อง ที่สำคัญได้แก่ พระราชนิพนธ์เรื่อง เถภูมิกถา พระมหารธรรมราชาลิไททรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1888 ได้อ้างถึงคัมภีร์ที่สำคัญกว่า 30 คัมภีร์ รวมทั้งอรรถกถาชาดก (ชาตกัฏฐกถา) นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาษาบาลีอีกหลายเล่ม เช่น คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ แต่งโดยพระธรรมกิตติมหาสวามี เมื่อประมาณ พ.ศ. 1913-1941 นับเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดในบรรดาวรรณคดีบาลีที่รจนาในประเทศไทย⁵⁶

⁵³ พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย รตท.แสง มนวิฑูร (พระนคร : กรมศิลปากร, 2501), หน้า 114-115.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า135.

⁵⁶ ลิขิต ลิขิตานนท์, "วรรณคดีพระพุทธศาสนาของไทย," วารสารไทย-ภารต, 9 (2518) : 39.

เวสสันดรทีปนี พระสิริมังคลาจารย์แต่ง เมื่อ พ.ศ.2026 เป็นหนังสืออธิบายข้อความเบ็ดเตล็ด และเกร็ดต่างๆ ที่มีในเรื่อง เวสสันดรชาดก และในอรรถกถาให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ชินกาลมาลีปกรณ์ พระรัตนปัญญาแต่งเสร็จบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ.2060 เนื้อเรื่องกล่าวถึงพุทธประวัติ แบ่งออกเป็นปริจเฉท มีมโนปนิธานกถา กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ 3 จำพวก มีมหานิทานกถา กล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรและการตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธรูปเจ้า นอกจากนี้ กล่าวถึงอติทูเร นิทาน ทูเรนิทาน อวิทูเรนิทาน สันติเกนิทาน เป็นต้นและในตอนท้ายกล่าวถึงการสร้างเมืองหริภุญไชย

จักรวาลทีปนี พระสิริมังคลาจารย์แต่งเมื่อ พ.ศ.2063 เป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการกำเนิดจักรวาล และสรรพสิ่งที่มีอยู่ในจักรวาล ซึ่งประกอบด้วยโลกวิหารและโลกสันฐาน

มังคลัตถทีปนี พระสิริมังคลาจารย์แต่งเมื่อ พ.ศ.2067 มีเนื้อความอธิบายมงคลสูตรอย่างละเอียด เป็นหนังสือที่นับเป็นงานชิ้นเอกของพระสิริมังคลาจารย์ ซึ่งกล่าวกันในหมู่ผู้รู้ภาษากวีว่าแต่งได้ดีถึงขนาด โดยเฉพาะในด้านสำนวนภาษาที่เป็นสำนวนกวีอย่างแท้จริง⁵⁷

2.2.3 อรรถกถาชาดกในสมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยา (พ.ศ.1893 - 2310) นิยมนำเรื่องทศชาติมาแต่งและนำมากล่าวถึงในประเพณีเทศน์มหาชาติ ดังที่มีหลักฐานในศิลาจารึกต่อไปนี้

ในศิลาจารึก หลักที่ 90 เป็นจารึกที่ฐานพระพุทธรูปศิลาเขียววัดข้าวสาร มีข้อความที่ฐานพระพุทธรูป เป็นอักษรรุ่น พ.ศ.1900 ว่า "สิทธิการ นโม รตนตุด ยวราณี ชีฟ้าขาวเพสสันดรนี้ พระเทพาธิ(ราช) หากให้ (บันดาล) มีแล"⁵⁸

ศิลาจารึกวัดหินตั้ง หลักที่ 95 อายุราว พ.ศ.1901-2000 มีข้อความว่า "จึงฉลองกลวงเรือนฉลองลูกด้วยกลอยสดับพระมหาชาติแล้ว ผู้เป็นผัวจึงจักตายจาก"⁵⁹

ในศิลาจารึกภูเขาไกรลาส หลักที่ 102 (พ.ศ.1922) สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) กล่าวถึงการฟังธรรมเรื่อง ทศชาติ ว่า

⁵⁷ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 424 .

⁵⁸ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึก ภาค 1 จารึกกรุงสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2527), หน้า 204.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 192.

บ้านางคำเยี่ยกระทำพินหารในปีมะแม มหาศักราชได้ 1301 ปี จุลศักราชได้ 741 ปี เดือน 11 แรม 2 ค่ำ หนขอมวันพุธ หนไทวันเป็กสัน อันดีหนักหนา กาลได้ฤกษ์ดี ให้ลุงขุนแลบ้านางคำมีใจศรัทธาหนักหนา ยอศาสนาในพระเป็นเจ้า ทั้งภิกษุสงฆ์ทรงจ้งหันแห่งท่าน ชื่อเถรธรรม วิสาร... สักวัน แล้วจึงหาภิกษุสงฆ์ เถรานูเถรทั้งเมืองหน้า คนมาไหว้วาน หนึ่ง ในอวาสอังคาสจ้งหันฉลอง โอบทานไตรจีวรแลองค์บริวาร ถ้วนสรรพลดับพระธรรมทั้ง ทสชาติ อันไพเราะหนักหนา⁶⁰

ในศิลาจารึกวัดเขมา หลักที่ 14 จารึกไว้เมื่อ พ.ศ.2079 ว่า "...พรสมุดชายปักผืนหนึ่ง คำตำลึงหนึ่ง อำแดงหอมชื่อไ้วร้องมหาเวสสันดร อำแดงเสนบูชามหาเวสสันดร..."⁶¹

ในพงศาวดารเรื่อง พระเจ้าประทุมสุริยวงศ์ กล่าวว่า ในจุลศักราช 844 ปีชาล จัตวาศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ประชุมนักปราชญ์ทั้งปวงแต่ง มหาชาติคำหลวง ทั้ง 13 กัณฑ์ ด้วยคาถาพันบริบูรณ์⁶² และใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ อักษรนิติ มีข้อความกล่าวว่า ทรงพระราชนิพนธ์ มหาชาติคำหลวง เมื่อปีชาล พ.ศ. 2025⁶³ และในตอนท้ายพระนิพนธ์เรื่อง นันทโศปนนทสูตรคำหลวง เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงอ้างถึงปีที่แต่ง มหาชาติคำหลวง ว่าเป็นปีจุลศักราช 844⁶⁴

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ(พ.ศ.1991 - 2031) ได้มีรับสั่งให้ประชุม นักปราชญ์ราชบัณฑิตในกรุงศรีอยุธยา แปลแต่ง มหาชาติคำหลวง เมื่อปีชาล จุลศักราช 844 ตรงกับ พ.ศ.2025 โดยมีวิธีแต่งด้วยการยกภาษาบาลีขึ้นหนึ่งบาท แล้วแปลแต่งเป็นภาษาไทย วรรคหนึ่งสลับกันไปจนจบ และยังมีการสร้างรูปพระโพธิสัตว์500 พระชาติไว้ด้วยเมื่อ พ.ศ.2001⁶⁵

⁶⁰ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึก ภาค 1 จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า 313.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 214.

⁶² สุภาพรรณ ญ บางช้าง, "มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ," มหาชาติ เอกสารประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติ, หน้า 30.

⁶³ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2505), หน้า 138.

⁶⁴ กรมศิลปากร, "นันทโศปนนทสูตรคำหลวง," วรรณกรรมสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2531), หน้า 144.

⁶⁵ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ อักษรนิติ, หน้า 448.

นอกจากจะมีการแปลและแต่ง มหาชาติคำหลวง ขึ้นในสมัยนี้แล้ว ด้วยความนิยมแต่งเรื่องมหาชาติ จึงได้เกิดมหาชาติสำนวนอื่นขึ้นอีก ได้แก่ กาพย์มหาชาติ ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ระหว่าง พ.ศ.2145 - 2170⁶⁶ ในปัจจุบันคงเหลือเพียง 2 กัณฑ์ คือ กาพย์กุมารบรรพ(แต่งด้วยร้อยยาว) และกาพย์สังกรบรรพ

เมื่อพิจารณาถึงวิธีแต่ง กาพย์มหาชาติ ที่ยกคาถาหรือข้อความภาษาบาลีขึ้นตั้งนำอย่างสั้นๆ แล้วพรรณนาขยายความเป็นภาษาไทยตามแต่ผู้แต่งจะเห็นเหมาะสม ไม่ใช่แปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยวรรคต่อวรรคอย่างมหาชาติคำหลวง ใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยยาว ต่อมาก็มีผู้แต่งมหาชาติในลักษณะคล้าย กาพย์มหาชาติ ขึ้นอีก แต่มีขนาดสั้นกว่า คือใช้คำหรือความบาลีตั้งนำเพียงสั้นๆ แล้วขยายความด้วยภาษาไทยที่แต่งด้วยร้อยยาว แต่ตัดส่วนภาษาไทยให้สั้นลง มีความกระชับพอที่จะสามารถนำไปใช้เทศน์ได้ภายในวันเดียวจบตามคตินิยม ฉะนั้น หนังสือมหาชาติที่แต่งสมัยหลังจึงมุ่งประโยชน์ 3 ประการ คือ

1. ให้ได้ฟังคาถาภาษามคร ซึ่งถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์
2. ให้ได้ฟังภาษาไทยเพื่อเข้าใจความทั้งหมด และ
3. ให้ใช้เทศน์ได้จบภายในวันเดียว⁶⁷

จากสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจนถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ปรากฏว่ามีการแต่ง มหาชาติฉบับหลวงอีก แต่ก็มีฉบับราษฎร์ แต่งสำหรับใช้เทศน์ตามวัดวาอารามต่างๆ

หลักฐานที่เด่นชัดเกี่ยวกับชาดกในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกประการหนึ่ง ได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ช่างอยุธยาได้ถ่ายทอดเรื่องราวชาดกลงในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถหรือพระวิหาร หรือภาพพระบฏนิยมนวดเรื่องราวในทศชาติ โดยเฉพาะเรื่อง เวสสันดรชาดก (ลำดับที่ 547) เป็นเรื่องที่นิยมวาดกันมาก ภาพที่มีอายุสูงสุดได้แก่ภาพจิตรกรรมฝาผนังในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีอายุในราว พ.ศ. 1967⁶⁸

⁶⁶ กรมศิลปากร, กาพย์มหาชาติ (พระนคร : ไทยมิตรการพิมพ์, 2507), หน้า 2-3.

⁶⁷ สุภาพรณ ณ บางช้าง, "มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ," มหาชาติ เอกสารประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติ, หน้า 39.

⁶⁸ Silpa Bhirasri, The Origin and Evolution of Thai Murals (Bangkok, 1959), p. 33.

นอกจากนี้ ยังมีภาพจิตรกรรมเรื่องชาดกอีกหลายเรื่องในโบสถ์วิหารพระอุโบสถ และพระวิหารหรือในศาสนสถานสมัยอยุธยา จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นธรรมเนียมในการเล่าเรื่องชาดกในสมัยอยุธยา⁶⁹ เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังในกรุปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีภาพด้านบนเป็นพุทธประวัติ ส่วนภาพด้านล่างเป็นเรื่องราวของชาดก⁷⁰ และภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี ภายในพระอุโบสถมีภาพทศชาติบนผนังด้านข้างทั้งสอง แต่ละเรื่องจะมีภาพเทพนมคั่นแบ่งชาดกแต่ละเรื่องออกเป็นช่องๆ⁷¹

ในสมัยอยุธยานี้ ชาดกที่ได้รับความนิยมคือ เวสสันดรชาดก และทศชาติเรื่องอื่นๆ ซึ่งปรากฏทั้งในวรรณคดีและภาพจิตรกรรมฝาผนัง ชาดกที่ได้รับความนิยมสูงสุดและมีความสำคัญในประเพณีเทศน์มหาชาติ คือ เวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นวรรณคดีที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างศรัทธาเชื่อเรื่องการทำทาน เหตุที่คนไทยให้ความสำคัญแก่เรื่อง เวสสันดรชาดก และยกเป็น "มหาชาติ" น่าจะเป็นเพราะเห็นว่า

1. เรื่อง เวสสันดรชาดก มีความสำคัญกว่าชาดกเรื่องอื่นเพราะพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีครบถ้วน 10 ประการ โดยเฉพาะการบำเพ็ญทาน ซึ่งเป็นการสั่งสมความดีขั้นพื้นฐานที่ชาวบ้านทุกคนสามารถกระทำได้ไปจนถึงการบำเพ็ญบารมีในระดับอุดมคติของพระโพธิสัตว์ที่ได้สละแล้วซึ่งความเป็นเจ้าของของทุกสิ่งแม้แต่บุตร ธิดาและภรรยา

2. เรื่อง เวสสันดรชาดก เป็นชาดกพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ จึงนับเป็นพระชาติที่ได้สั่งสมบุญบารมีครั้งสุดท้ายก่อนจะมาเป็นพระพุทธเจ้า ศรัทธาเชื่อเรื่องการสร้างสมบุญบารมีจึงได้รับการเน้นย้ำเป็นการชักชวนให้คนหมั่นทำความดีเพื่อประโยชน์สุขในชาติหน้า และเสริมต่อด้วยศรัทธาเชื่อที่ว่า ถ้าฟังเทศน์มหาชาติครบ 13 กัณฑ์ภายในวันเดียวจะได้ไปอยู่บนสวรรค์เพื่อรอเกิดในยุคพระศรีอาริยมุตไตรภพ

ชาดกเรื่องนี้จึงได้รับความนิยมแพร่หลายในสังคมไทยมากกว่าเรื่องอื่นทั้งหมด

⁶⁹ Elizabeth Wray, Clase Rosenfield, Dorothy Bailey, Ten Lives of the Buddha อ่างถึงใน สนธิวรรณ อินทรลิม แบล, ทศชาติ (คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), หน้า 10.

⁷⁰ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : ธเนศวรการพิมพ์, 2519), หน้า 67.

⁷¹ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปแห่งอาณาจักรไทยโบราณ (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2520), หน้า 143.

2.2.4 อรรถกถาชาดกในสมัยธนบุรี

เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ.2310 แล้ว ภายหลังกการกอบกู้อิสรภาพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์โปรดเกล้าฯให้จารพระไตรปิฎกจำลองจากฉบับที่ได้มาจากหัวเมืองต่างๆ เมื่อเสด็จไปปราบเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ก็ได้ทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตจัดพระไตรปิฎกบรรจุเรือเชิญเข้ามายังกรุงธนบุรี ดำรัสให้จ้างช่างจารพระไตรปิฎกจนจบสิ้นที่มีอยู่ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมาก เมื่อจำลองได้ทุกพระคัมภีร์แล้ว จึงเชิญออกไปส่งไว้ตามเดิม⁷² ที่นครศรีธรรมราช ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงกรีธาทัพไปปราบก๊กเจ้าพระฝางที่เมืองสวางคบุรี พระองค์ก็ได้ทรงอัญเชิญพระไตรปิฎกจากเมืองสวางคบุรีมาไว้เป็นต้นฉบับที่กรุงธนบุรีด้วย⁷³

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระวิริยะอุตสาหะรวบรวมพระไตรปิฎกฉบับหลวงในรัชสมัยของพระองค์นั้น เป็นผลดีอย่างยิ่งต่อการสังคายนาพระไตรปิฎกในรัชสมัยของกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2331⁷⁴

ในส่วนที่เป็นอรรถกถาชาดกนั้น มีการแต่งเรื่องมหาชาติขึ้น คือ หลวงสรวิจิต(หน) ได้แต่ง ร่ายยาวมหาชาติ กัณฑ์กุมาร และมัทรีขึ้น และใช้มาจนสิ้นสมัยกรุงธนบุรี⁷⁵

นอกจากนี้ ยังมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี ได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถที่วัดปราสาท นนทบุรี วัดช่องนนทรี เขตยานนาวา วัดโบสถ์สามเสน เขตดุสิต และวัดราชสิทธิาราม เขตบางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับทศชาติ⁷⁶

⁷² ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, งานวิจัยเรื่องพระพุทธศาสนาสมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2540), หน้า 259.

⁷³ เสนีย์ วิลาวรรณ, ประวัติวรรณคดี 2 (กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช, 2530), หน้า 3.

⁷⁴ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, งานวิจัยเรื่องพระพุทธศาสนาสมัยกรุงธนบุรี.

⁷⁵ สมพันธ์ เลขาพันธ์, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2522), หน้า 27.

⁷⁶ ประทีป ชุมพล, จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลที่มีต่อความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรม (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2539), หน้า 21-22.

2.2.5 อรรถกถาชาดกในสมัยรัตนโกสินทร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์มีพระราชปรารภถึงพระไตรปิฎกว่า

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ 2300 ปีเศษแล้ว บรรดาเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง ก็เกิดการยุทสงครามแก่กันถึงพินาศฉิบหาย ด้วยภัยแห่งปัจจามิตร มีผู้ร้ายเผาวัดวาอาราม พระไตรปิฎกก็สาบสูญสิ้นไป จนถึงกรุงศรีอยุธยาถึงแก่กาลพินาศแตกทำลายด้วยภัยพม่าข้าศึก พระไตรปิฎกและพระเจดีย์สถานทั้งปวงก็เป็นอันตรายสาบสูญไป สมณะผู้รักษารำเรียนพระไตรปิฎกนั้นก็พลัดพรายล้มตายเป็นอันมาก หาผู้ใดที่จะเป็นที่พำนักป้องกันข้าศึกศัตรูมิได้ เหตุฉะนั้นพระไตรปิฎกจึงมิได้บริบูรณ์ เสื่อมสูญร่วงโรยมาจนเท่ากาลทุกวันนี้⁷⁷

จากข้อความนี้ แสดงถึงภาพรวมของพุทธศาสนาในระยะตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ที่ได้รับความเสียหายจากการเผาทำลายบ้านเมือง โดยเฉพาะวัดซึ่งเป็นแหล่งเก็บพระไตรปิฎก จำต้องมีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น ใน สังคิตยวงศ์ ยังได้บรรยายถึงมูลเหตุของการสังคายนาพระไตรปิฎกอีกว่า “พระพุทธวณะทั้งหลายมีอักษรอันวิปาสฉิบหายแล้ว ก็มีพระฤไทยไหวหวั่นด้วยความรักพระศาสนาอย่างยิ่ง จึงทรงดำริห์ว่า ควรเราทั้งหลายจะทำพระพุทธวณะให้เจริญพระพุทธวณะเปนของหาที่เปรียบมิได้ มีอักษรพิรุฑ ฉบับหายเสียแล้วก็จะไม่มีที่พึ่งแล”⁷⁸

ในบานแพนทของ ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ได้กล่าวถึงสภาพธรรมในหมู่สงฆ์ไว้ว่า “พระราชอาณาแดนนักปราชญ์ราชบัณฑิตยาคารยทั้งปวงถวายวิชันนาเปลื้องบ้าง บ่มีได้เปลื้อง

⁷⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2503), หน้า 166.

⁷⁸ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 445. อ้างถึงใน สายชล วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 94.

บ้าง⁷⁹ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการนำเรื่องในชาดกมาเทศนา ดังที่มีข้อความในพระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ว่า

พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งดำรงสมณศักดิ์ที่ถือว่ามียุทธคุณสูงสุดในทางคันถธุระ ได้ถวายพระธรรมเทศนาเรื่องพระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นเดียรถาน เนื้อความไม่ต้องกับพระพุทธรูทิกา เพราะถือแต่वारพระบาลี มิได้ทันพิจารณาในอรรถาธิบายอันเป็นสาครอรุณคัมภีรภาพ จึงเข้าใจไปโดยอรรถอันผิดฉะนี้⁸⁰

นอกจากนี้ยังมีข้อความอ้างถึง "ชาดก" ในพระราชปจฉาว่า มีพระราชปจฉาเรื่องที่เป็นชาดก เช่น เรื่องปลาว่ายน้ำตามฝั่งธรรมและนกแขกเต้าภาวนาอัฏฐิกรรมฐานนั้น พระราชาคณะไม่สามารถประยุกต์เนื้อความเพื่อสอนธรรมะอย่างจะแจ้งบริบูรณ์ ก็ทรงมีพระราชดำริว่าหากเป็นเช่นนี้จะก่อให้เกิดความเข้าใจผิดว่า เพียงฟังพระธรรมเทศนาหรือบริการกรรมฐานก็จะบรรลุอรหัตผลได้ ด้วยเหตุนี้จึง "ได้โปรดให้อาวาส์สอนพระสงฆ์ธรรมกถึกทั้งปวง จะสำแดงธรรมเทศนาในพระราชสถานก็ดี นอกพระราชสถานก็ดี ขอให้สำเนาแจ้งแจ้งให้วัดถาวรกว้างขวาง อย่าให้ค้างเนื้อความไว้อย่างนี้ ผู้มีปัญญาน้อยจะถือมั่นสำคัญผิด"⁸¹

หลักฐานที่ปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น มีการแต่งซ่อม มหาชาติคำหลวง ในปี พ.ศ.2358 แทนกัณฑ์หายไป 6 กัณฑ์ คือ กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ จุลพน มัทรี สักกบรรพ ฉกษัตริย์⁸² และมีการนำมหาชาติมาสวดในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในงานนักขัตฤกษ์ ผู้สวดเป็นคฤหัสถ์ มีขุนทินบรรณาการ ขุนธำรงกำนันกับผู้ช่วยอีกสอง

⁷⁹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ฉบับที่ 2 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2520), หน้า 2.

⁸⁰ พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 อ้างถึงใน สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 94.

⁸¹ พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 อ้างถึงใน สายชล วรรณรัตน์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

⁸² กรมศิลปากร, มหาชาติคำหลวง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2516), หน้า คำนำ (4).

คน⁸³ แสดงให้เห็นว่า เรื่อง เวสสันดรชาดก เป็นที่แพร่หลายและได้รับความนิยมที่จะสวดและฟัง ไม่เพียงแต่การเทศน์ของพระสงฆ์เท่านั้น ยังมีการสวดของคฤหัสถ์อีกด้วย

นอกจากนี้ ยังมีการนำเรื่องมหาชาติมาแต่งเป็นกลอนเทศน์ เรียกว่า มหาชาติกลอนเทศน์ คือเอาคำบาลีที่เป็นคาถาและอรรถกถามาลงไว้ แล้วแต่งเนื้อความภาษาไทยเป็นร้อยยาวต่อเข้าเป็นตอนๆ มีหลายสำนวน โดยกวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีชื่อเสียงหลายท่าน เช่น พระเทพโมลี (กลั่น) แต่งกัณฑ์มหาพน เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งกัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์กัณฑ์ศุภพร กัณฑ์หิมพานต์ กัณฑ์มหาพรต กัณฑ์ฉกษัตริย์ และนครกัณฑ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์กัณฑ์วนปเวศน์ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์สักกบรรพ นอกจากนี้กวีหลวงแล้ว ยังมีสำนักวัดต่างๆ เลือกแต่งเพียงบางกัณฑ์ตามความนิยม เช่น สำนักวัดสังข์กระจายแต่งกัณฑ์ชูชก และสำนักวัดถนนแตงทานกัณฑ์ เป็นต้น⁸⁴

แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะไม่ปรากฏหลักฐานทางวรรณคดีที่กล่าวถึงความสำคัญของอรรถกถาชาดกเรื่องอื่นๆ อย่างเด่นชัดนัก แต่ในด้านการสร้างภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว ได้มีการสร้างภาพทศชาติในพระอุโบสถหลายวัด ได้แก่ พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทวารวาส พระนคร และที่พระอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี⁸⁵

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีการสร้างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติขึ้นอีกหลายวัด ที่มีชื่อเสียงได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถดุสิตาราม วัดสุวรรณาราม และวัดมรุทธาราม เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ⁸⁶ ที่แปลกออกไปได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเครือวัลย์วรวิหาร เขตบางกอกใหญ่ ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน แต่มีเรื่องราวเกี่ยวกับนิบาตชาดก โดยแบ่งฝาผนังออกเป็นช่องเล็กๆ มีจุดประสงค์จะสร้างให้ครบทั้ง 547 เรื่อง แต่ในปัจจุบันภาพฝาผนังดังกล่าวได้ลบเลือนไปมากแล้ว⁸⁷

⁸³ กรมศิลปากร, มหาชาติคำหลวง.

⁸⁴ กรมศิลปากร, มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2531), หน้าคำนำ (8)-(10).

⁸⁵ ประทีป ชุมพล, จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลที่มีต่อความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรม, หน้า 23-24.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-28.

⁸⁷ กรมศิลปากร, โครงการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังเร่งด่วนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 33.

จากหลักฐานภาพจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับนิบาตชาดกหรืออรรถกถาชาดกทำให้เห็นว่า เรื่องชาดกยังคงเป็นที่นิยมแพร่หลาย โดยเฉพาะภาพทศชาติ ดังนั้นอาจสันนิษฐานได้ว่าเรื่องนิบาตชาดกเหล่านี้ เป็นที่รู้จักกันดีโดยทั่วไป และคงมีการแปลออกสู่กันฟังอยู่บ้างในรูปของวรรณคดีมุขปาฐะ แต่ที่เป็นลายลักษณ์ยังไม่ปรากฏเป็นหลักฐานชัดเจน จนกระทั่งการพิมพ์เจริญขึ้น และได้มีการจัดให้แปลเรื่องชาดกออกเป็นหนังสือชำระอยู่บ้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.3 การแปลอรรถกถาชาดก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภ ถึงมูลเหตุที่จะแปลและพิมพ์นิบาตชาดก เมื่อครั้งจะพิมพ์หนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าลูกเธอศรีวิไลลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดีว่า

...มีคนเป็นอันมากคิดจะให้เป็นประโยชน์ยืนยาวหรือแพร่หลาย จึงได้เลือกหนังสือต่างๆ เป็นสวดมนต์บ้าง เทศน์บ้าง ตีพิมพ์ขึ้นถวายพระและแจกเมื่อมีผู้ใดไปช่วย...จึงเห็นด้วยว่าควรจะได้พิมพ์นิบาตชาดก แต่จะแปลเสียใหม่ให้พอจูนเนื้อความและเป็นสำนวนที่อ่านเข้าใจได้ง่าย ข้อซึ่งจะตีมากน้อยเท่าใดนั้น ได้กำหนดไว้ว่าหนังสือเอกนิบาตชาดกนี้จะแบ่งเป็น 5 เล่มสมุดพิมพ์ จะได้ทำให้สำเร็จเล่ม 1 ก่อนในงานศพคราวนี้⁸⁸

ในการปรารภครั้งนั้น นับเป็นมูลเหตุของการเริ่มแปลและจัดพิมพ์อรรถกถาชาดกขึ้นเป็นฉบับหลวงตั้งแต่ พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และพระเถระทั้งหลายช่วยกันชำระพระไตรปิฎกโดยคัดลอกตัวอักษรขอมในคัมภีร์ใบลานเป็นตัวอักษรไทย ชำระแก้ไขและพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มหนังสือรวม 39 เล่ม เริ่มชำระเมื่อ พ.ศ. 2431 สำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2436 จำนวน 1,000 ชุด พระราชทานไปให้แก่หอสมุดนานาชาติและตามพระอารามหลวงทุกแห่ง นับว่าไทยเป็นชาติแรกที่พิมพ์พระไตรปิฎกบาลีขึ้นเป็นเล่ม ในการพิมพ์ครั้งแรกนี้ พิมพ์ได้ 39 เล่ม และนิบาตชาดกอยู่ในเล่มที่ 27 และ 28⁸⁹

⁸⁸ นิบาตชาดก เล่ม 23 ภาคผนวก, หน้า 7.

⁸⁹ กรมการศาสนา, ประวัติศาสตร์พุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2527), หน้า 169-180.

พระไตรปิฎกและอรรถกถาชาดก ได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังไม่ครบ จึงได้มีการจัดพิมพ์เพิ่มเติมใน รัชกาลที่ 7 จนครบสมบูรณ์ ฉบับพิมพ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีทั้งหมด 45 เล่ม

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 มีหนังสือรายงานการ สร้างพระไตรปิฎกสยามรัฐ ซึ่งพิมพ์ขึ้นเพื่อแสดงรายละเอียดการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ระหว่าง พ.ศ.2468-2473 การพิมพ์ครั้งนี้ใช้เครื่องหมายและอักขรวิธีตามแบบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงคิดขึ้นใหม่และเป็นการเพิ่มเติมส่วนที่ยังขาดอยู่ให้สมบูรณ์ โดยใช้ฉบับบาลานของหลวง⁹⁰ คัดลอกแล้วพิมพ์เพิ่มเติมจากส่วนที่ยังขาดอยู่ และยังได้ทำอนุกรม ต่างๆ ไว้ท้ายเล่มเพื่อสะดวกในการค้น แม้จะไม่สมบูรณ์นักแต่ก็นับว่ามีประโยชน์มาก

ต่อมาในปี พ.ศ.2483 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ได้จัดให้มีการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยขึ้น มีสมเด็จพระสังฆราชทรงเป็น ประธาน และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระเถระเป็นกรรมการแปล เริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ.2483 จนถึง พ.ศ.2492 จึงแล้วเสร็จ ต่อมาใน พ.ศ.2495 รัฐบาลได้จัดตั้งงบประมาณขึ้น อุปถัมภ์ เพื่อสร้างพระไตรปิฎกให้ทันพิธีฉลองยี่สิบห้าพุทธศตวรรษใน พ.ศ.2500 และเป็นการจัด พิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้นเป็นรูปเล่มครั้งแรก จำนวน 2,500 ชุด ชุดละ 80 เล่ม ซึ่งรวม อรรถกถาชาดกอยู่ด้วย

ต่อมากรมการศาสนาจึงได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ 2 เพื่อเฉลิมพระเกียรติในปรัชดาภิเศกถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ในคราวเสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติมาบรรจบครบ 25 ปี ในวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ.2514 จึงเรียกพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ครั้งนี้ว่า "พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง" ซึ่งมีการปรับจำนวนเล่มต่างไปจากการพิมพ์ครั้งแรก กล่าวคือ คณะกรรมการในการจัดพิมพ์ครั้งที่ 2 เห็นว่า จำนวนเล่มฉบับภาษาไทยที่พิมพ์ครั้งแรกแยกกระจายจากฉบับบาลีไว้เป็น 80 เล่ม ปรากฏว่าบางเล่มทำให้เรื่องแยกกันทั้ง แยกหมวด และในการอ้างอิงฉบับภาษาไทยก็ไม่ตรงกับเล่มในฉบับบาลี ซึ่งมีอยู่ 45 เล่ม ทำให้เกิดความไขว้เขว จึงได้ปรับปรุงรูปเล่มจัดพิมพ์ฉบับภาษาไทยให้เท่ากับฉบับภาษาบาลีเป็นเล่มต่อเล่ม ชุดละ 45 เล่ม

⁹⁰ เข้าใจว่าฉบับนี้สืบเนื่องมาจากฉบับรัชกาลที่ 1

ต่อมาในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ใน พ.ศ.2525 คณะสงฆ์ได้สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ทุกพระองค์ที่ได้ทรงอุปถัมภ์ พระพุทธศาสนาตลอดมา จึงเห็นสมควรจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย จำนวน 3,000 ชุด สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระบัญชาให้แต่งตั้งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ขึ้นดำเนินการ รวม 2 คณะ คือคณะกรรมการอำนวยการจัดพิมพ์และจำหน่ายพระไตรปิฎก โดยมีสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นที่ปรึกษา อธิบดีกรมการศาสนาเป็นประธาน คณะกรรมการตรวจทานพระไตรปิฎก มีพระเทพสิทธิมุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.9) เป็นประธาน⁹¹

นอกจากจะมีการจัดแปลและพิมพ์พระไตรปิฎกรวมทั้งนิบาตชาดกแล้ว ยังมีการจัดให้แปลและพิมพ์เฉพาะนิบาตชาดก โดยสำนักอภรรมาครุวัดสามพระยา ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2489 และได้มีโครงการจัดพิมพ์หนังสือที่จะเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนา ใน พ.ศ.2493 จึงจัดทำโครงการแปลพระคัมภีร์ชาดกขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ต่างไปจากที่หอสมุดแห่งชาติได้จัดแปลและพิมพ์ไว้แล้ว กล่าวคือ พระคัมภีร์อรรถกถาชาดกฉบับหอสมุดแห่งชาตินั้น มุ่งอรรถรสไปในทางเทศนา จึงแปลด้วยเทศนาโวหาร แต่ในส่วนของสำนักอภรรมาครุจะมุ่งแปลคำต่อคำแบบเรียงความเป็นที่ตั้ง อย่างไรก็ตาม คณะผู้แปลก็ได้ยึดถือฉบับหอสมุดแห่งชาติเป็นแนวทางในการแปลด้วยเช่นกัน แต่ก็มีความแตกต่างในเรื่องของการแปลศัพท์อยู่บ้าง และให้ชื่อฉบับแปลครั้งนี้ว่า "พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส." เพื่อมิให้พ้องกับฉบับของหอสมุดแห่งชาติ⁹²

ปัจจุบัน อรรถกถาชาดกที่จัดว่าเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายมีสองฉบับคือ ฉบับพระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก แปลและพิมพ์โดยมหาหมากุฎราชวิทยาลัย เล่ม 55-63 จำนวน 10 เล่ม และฉบับพระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. ของสำนักอภรรมาครุวัดสามพระยา เล่ม 1-20 จำนวน 20 เล่ม

⁹¹ กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2525), หน้า 89.

⁹² พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินุธรรมหาเถร ป.ธ. 9) 25 พฤษภาคม, 2539), หน้า คำนำ.

2.4 วรรณคดีชาดกในประเทศไทย

วรรณคดีชาดก ในที่นี้ ได้แก่งานที่กล่าวถึงเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเสวยพระชาติ และการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นการสังสมบุญบารมีก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในประเทศไทยนี้ กล่าวได้ว่ามีวรรณคดีชาดก 3 ประเภทด้วยกัน คือ 1. วรรณคดีในพระไตรปิฎก แบบเถรวาท หรือที่เรียกว่า นิบาตชาดก 2. ชาดกในพุทธศาสนามหายาน ที่เรียกว่า ชาดกมาลา และ 3. ชาดกนอกนิบาต หรือพาหิรชาดก

1. นิบาตชาดก หรือ อรรถกถาชาดก เป็นชาดกในพระไตรปิฎก มีลักษณะเป็นเรื่องเล่าขนาดสั้นบ้าง ยาวบ้างตามจำนวนคาถาของชาดกแต่ละเรื่อง จัดอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีทั้งหมด 547 เรื่อง แบ่งออกเป็นหมวด หรือที่เรียกว่า นิบาต ตามจำนวนคาถาภาษาบาลีที่มีอยู่ในแต่ละเรื่อง มีทั้งสิ้น 22 นิบาต

อรรถกถาชาดก ฉบับที่รู้จักกันทั่วไปในดินแดนไทยนั้น เป็นฉบับอรรถกถาภาษาบาลีที่มาจากลังกา ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะมาจากการเผยแพร่พุทธศาสนาที่มาจากเมืองนครศรีธรรมราช⁹³ เมืองพัน (เกาะตะมะ) และเมืองพุกาม และอีกทั้งจากการเดินทางไปศึกษาเล่าเรียนในลังกาของภิกษุไทย และภิกษุลังกาก็ได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนาในไทยอย่างต่อเนื่อง ทำให้พระไตรปิฎกบาลี ซึ่งบันทึกเป็นลายลักษณ์ได้รับการถ่ายทอดด้วยอักษรพื้นเมือง ได้แก่ อักษรฝักขาม อักษรธรรม และอักษรขอม นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ยังได้ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์ในการสังคายนาและชำระพระไตรปิฎกมาโดยตลอด เช่นการสังคายนาพระไตรปิฎกในรัชสมัยพระเจ้าติโลกราชใน พ.ศ.2020 ซึ่งนับว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ 8 ของโลก

โดยทั่วไป อรรถกถาชาดก ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ดังนี้

1. ปัจจุบันวัตถุ หรือการปรารภเรื่อง หมายถึงการเริ่มต้นเล่าเรื่องในสมัยพุทธกาลว่า พระบรมศาสดาประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภอะไร หรือพระสาวกปรารภอะไร เป็นสาเหตุของการนึกถึงเรื่องในอดีต แล้วตรัสเล่าเรื่องราวในอดีตนั้น

⁹³ พิมพ์วิไล เปรมสมิทธิ, "ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาไทยกับลังกาดั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 11.

2. **อดีตวัตถุ** หรือ **ส่วนที่เป็นชาดก** ได้แก่เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตกาล ซึ่งอาจเป็นเรื่องพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ หรือเป็นเรื่องเกี่ยวกับอดีตชาติของบุคคลอื่นที่อยู่ในสมัยพุทธกาล

3. **คาถา** ได้แก่ บทร้อยกรองภาษาบาลี ซึ่งถือว่าเป็นส่วนที่เก่าแก่ที่สุดของอรรถกถาชาดก จึงเป็นส่วนที่สำคัญหรืออาจเป็นสุภาษิตที่ท่องจำกันสืบต่อมา

4. **ไวยาकरणิ** ได้แก่การอธิบายคำและความในคาถา ให้เข้าใจคำศัพท์หรือข้อความนั้นง่ายขึ้น แต่ถ้าในคาถานั้นไม่มีคำที่เข้าใจยาก ก็จะไม่อธิบายไว้

5. **สโมธาน** ได้แก่ ส่วนท้ายของเรื่องที่กล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของบุคคลต่างๆ ในชาดก ว่ามาเกิดเป็นใครในสมัยพุทธกาล

ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านี้นอกจากจะช่วยให้ชาดกมีความสมบูรณ์ของเนื้อเรื่องแล้วยังแสดงมูลเหตุของการเล่าเรื่องและการกลับชาติมาเกิดของบุคคลในเรื่อง ซึ่งได้สร้างความสมจริงให้แก่เรื่องเล่าเหล่านี้ ดังที่มีผู้กล่าวว่า "การหยิบยกเหตุการณ์ในปัจจุบันชาติของพระพุทธเจ้าที่เชื่อว่าจริง มาเป็นต้นเค้าของการเล่าเรื่องในอดีตชาติหรือชาดก รวมไปถึงการยกพระพุทธรูปมาในลักษณะของการปรารภ จึงแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความพยายามของอรรถกถาจารย์ ที่จะทำให้ชาดกที่จะเล่าต่อไปเป็นเรื่องจริง"⁹⁴ อันจะมีผลให้ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติอย่างจริงจังในการสั่งสอนตามสาระที่ปรากฏในชาดกแต่ละเรื่อง

2. **ชาดกในพุทธศาสนามหายาน หรือชาดกมาลา** ได้แก่เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานและนิกายสรวาสตีวาทีน แต่งเป็นร้อยกรองภาษาสันสกฤต ผู้รจนาคือ อารยศูร ซึ่งเป็นอาจารย์ที่มีชื่อเสียงในศาสนาไซน(Jain) สันนิษฐานกันว่าผู้แต่งมีชีวิตอยู่ก่อน พ.ศ.977 (ค.ศ.434) เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระพุทธศาสนา ใน พ.ศ.2438 จ.ส. สเปนเยอร์ ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ และจัดพิมพ์ในหนังสือชุด The Sacred Books of the Buddhists โดยมี ริส เดวิดส์ ผู้เชี่ยวชาญพุทธศาสนาและภาษาบาลีสันสกฤตเป็นหัวหน้าร่วมกันจัดทำ

สำหรับฉบับภาษาไทย หลวงรัชฎการโกศลได้แปลและจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2478 (รัชกาลที่ 8) 10 เรื่อง ต่อมาได้แปลต่อจนจบ 34 เรื่อง เมื่อ พ.ศ.2496 และได้พิมพ์ในชื่อว่า ชาดกมาลา รวมทั้งสิ้น 34 เรื่อง พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2500 นับเป็นวรรณคดีชาดกฉบับมหายานที่มีการ

⁹⁴ อนุสรณ์ อุณโณ, "การวิเคราะห์ชาดกภูฏานด้วยทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 19.

พรรณนาภาพได้อย่างงดงามด้วยถ้อยคำที่ไพเราะ และมีรายละเอียดมาก รวมทั้งแสดงถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างเด่นชัดแต่จะมีความแตกต่างกับอรรถกถาชาดกหลายประการ ดังที่หลวงวิสุทธิการโกศลได้กล่าวเปรียบเทียบไว้ดังนี้

1. ชาตกมาลาไม่มีการปรารภเรื่อง และไม่ได้อ้างว่าเป็นพุทธวจนะ แต่มีหัวข้อธรรมะ
2. ชาตกมาลา ไม่แสดงการกลับชาติในตอนนี้ แต่มีการสรุปหลักธรรมะตามหัวข้อ
3. ชื่อบุคคลในชาตกมาลามักไม่พิสดาร บางทีก็ไม่กล่าวชื่อเสียด้วยซ้ำ
4. จำนวนโวหารในชาตกมาลาไม่เหมือนชาตกบาลี ซึ่งอาจเป็นเพราะแต่งเป็นกาพย์และอรรถธรรมซึ่งไม่มีในบาลีชาดกก็มี
5. ในจำนวน 34 เรื่องของ ชาตกมาลานั้น 7 เรื่องไม่มีในบาลีชาดก แต่มีเค้าเรื่องคล้ายกัน และจุดประสงค์ที่จะแสดงธรรมและสรรเสริญพระพุทธเจ้าอย่างเดียวกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาตกมาลา มักจะนำเสนอชาดกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการให้ทาน ตั้งแต่การสละทรัพย์สิ่งของนอกร่างกาย ไปจนถึงการสละอวัยวะ และการสละชีวิตเป็นขั้นสูงสุดของการบำเพ็ญทานบารมี ทั้งนี้เพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นและสังคม จึงอาจกล่าวได้ว่า ชาดกของพุทธศาสนายุคใหม่มีเนื้อหาเน้นการบำเพ็ญตนให้เกิดประโยชน์สูงสุด และทุกคนสามารถบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อภิสวรรค์ได้ กล่าวคือเป็นผู้นำสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากในโลกให้พ้นจากห้วงสังสารวัฏตามที่ได้ทรงตั้งปณิธานไว้

3. ชาตกนอกนิบาต หรือ พาทริกชาดก ได้แก่วรรณคดีชาดกแต่งขึ้นใหม่ทีนอกเหนือจากอรรถกถาชาดก หรือชาดกในนิบาต ซึ่งได้แก่ชาดกพื้นบ้านต่างๆ ซึ่งมีเนื้อหาและรูปแบบลักษณะเดียวกันกับชาดก แต่อาจมีวิวัฒนาการไปจากอรรถกถาชาดกมาก ทั้งความซับซ้อนของโครงเรื่อง และตัวละคร ชาตกนอกนิบาต เรื่องที่รู้จักอย่างแพร่หลาย ได้แก่

ก. ปัญญาสชาดก เป็นวรรณคดีชาดกที่แต่งขึ้นโดยพระภิกษุชาวหริภุชชัย⁹⁵ และน่าจะแต่งก่อนพ.ศ.1808⁹⁶ มีทั้งหมด 61 เรื่อง บางเรื่องได้เค้าโครงมาจากอรรถกถาชาดก บางเรื่องเป็นนิทานพื้นบ้าน ซึ่งมีรูปแบบการแต่งเหมือนกับอรรถกถาชาดก ทั้งองค์ประกอบในเรื่อง ได้แก่

⁹⁵ นิยะดา สาริกภูติ, "ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 35.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

ส่วนปรารภเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา การกลับชาติหรือสโมธาน และเนื้อหาที่ว่าด้วยการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

ในส่วนที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนระหว่าง ปัญญาสชาดก และอรรถกถาสชาดก คือ คาถาในปัญญาสชาดก ไม่ได้เป็นหัวใจหรือแก่นของเรื่อง ซึ่งจะเป็นสุภาสิต และความคิดทางปรัชญาดังในอรรถกถาสชาดก แต่คาถาใน ปัญญาสชาดก เป็นเพียงคำกล่าวของตัวละคร ซึ่งอาจเป็นบทสนทนาโต้ตอบ หรือการรำพันคร่ำครวญ หรือเป็นการอธิษฐาน ที่ผู้แต่งผูกคาถาขึ้นเพื่อความไพเราะเท่านั้น มิได้มุ่งหวังให้เป็นสุภาสิตหรือปรัชญา แม้ว่าบางครั้งคำกล่าวในคาถาจะมีลักษณะเชิงอุปมาก็ตาม แต่ก็มีได้เป็นข้อความที่มีความหมายลึกซึ้งจนเข้าใจได้ยาก ในปัญญาสชาดก จึงไม่มีส่วนที่อธิบายคำและข้อความที่เป็นคำศัพท์ยาก ซึ่งตรงกับส่วนที่เรียกว่า ไวยากรณ์ ของอรรถกถาสชาดก⁹⁷

นิยะดา สาริกภูติ⁹⁸ ได้กล่าวถึงการแปลหนังสือ ปัญญาสชาดก จากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยว่าเสร็จสิ้นก่อน พ.ศ.2466 ซึ่งเป็นปีที่หอพระสมุดสำหรับพระนครได้รวบรวมต้นฉบับหนังสือนี้ได้ครบบริบูรณ์ และจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรก นอกจากนี้ยังได้ตั้งข้อสังเกตว่า ผู้แปลนิทานต่างๆ ในหนังสือปัญญาสชาดกเป็นภาษาไทยคงจะเข้าใจเจตนาของพระภิกษุผู้รจนา ซึ่งแต่งหนังสือปัญญาสชาดกก็ด้วยประสงค์จะให้หนังสือปัญญาสชาดกมีคุณค่าในการเสริมสร้างศรัทธาในพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับอรรถกถาสชาดก ทั้งนี้จะเห็นได้ลักษณะการแต่งวิธีการดำเนินเรื่องของปัญญาสชาดกเป็นไปในลักษณะเดียวกันกับอรรถกถาสชาดก ด้วยเหตุนี้การแปลหนังสือปัญญาสชาดกเป็นภาษาไทยนั้น เข้าใจว่าผู้แปลน่าจะได้อึดถือวิธีการแปลอรรถกถาสชาดกเป็นภาษาไทยเป็นแบบอย่าง ด้วยเพราะมีการแปลอรรถกถาสชาดกที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2447 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว

ปัญญาสชาดก นับว่าเป็นวรรณคดีที่มีอิทธิพลต่อวรรณคดีเรื่องอื่นของไทยอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นอิทธิพลทางด้านเนื้อเรื่องโดยตรง เช่น สมุททโมสชาดก รตเสนชาดก สุธนชาดก สุณนุชาดก สัพพสิทธิชาดก สิริวิปุลกิตติชาดก สุวณณสังขชาดก พหุลาคาวิชาดก ในวรรณกรรมท้องถิ่นก็มี ปาจิตตกุมารชาดก นรชีวะชาดก สังขปัตตชาดก สุปินชาดก เป็นต้น

⁹⁷ วินัย ภู่งหงษ์, "พระสุธน-นางมโนห์รา : การศึกษาเปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่างๆ," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 309.

⁹⁸ นิยะดา สาริกภูติ, "ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย," หน้า 35.

และได้อิทธิพลทางอ้อมได้แก่ การอ้างถึงเรื่องราว และตัวละครในปัญญาสชาดก แทรกอยู่ในวรรณคดีเรื่องต่างๆ

เกี่ยวกับ **ปัญญาสชาดก**นี้ นิยะดา สาริกภูติได้ศึกษาไว้อย่างละเอียดแล้ว⁹⁹ และได้กล่าวสรุปว่า "อรรถกถาชาดกมีบทบาทและความสำคัญต่อปัญญาสชาดกมากกว่าวรรณคดีเรื่องอื่นๆ กล่าวคือมีอิทธิพลในด้านที่เป็นต้นเค้าของโครงเรื่องในปัญญาสถึง 10 เรื่อง นอกจากนี้ คาถาในปัญญาสยังเลียนแบบคาถาจากอรรถกถาชาดกอีกด้วย"

นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยของสุภาพรรณ ณ บางช้าง เรื่อง **วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสูตรตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย**¹⁰⁰ ได้วิเคราะห์ **ปัญญาสชาดก** ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับผู้แต่ง สมัยที่แต่ง ซึ่งอ้างถึงวิทยานิพนธ์ของนิยะดา สาริกภูติ สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้จำแนกชาดกทั้ง 61 เรื่อง ออกเป็น 3 สมัย และได้วิเคราะห์ลักษณะเด่นของชาดกแต่ละกลุ่มว่ามีวิวัฒนาการมาอย่างไร ซึ่งแยกวิเคราะห์ตัวละครชาดกแต่ละเรื่อง และเสนอข้อมูลเป็นตารางว่าแต่ละเรื่องนั้นมีที่มาอย่างไรและสอนเรื่องอะไรบ้าง

งานวิจัยของสุภาพรรณ ณ บางช้างได้ทำให้เห็นว่า ชาดกกลุ่มที่ 3 ซึ่งแต่งหลังสุดนี้ มีความซับซ้อนด้านการสร้างเรื่องมากกว่ากลุ่มที่ 1 และ 2 และยังได้มีที่มาจากตำนานพื้นบ้านและอื่นๆ เข้าไปผสมผสานในเรื่องเดียวกัน นับว่าเป็นงานที่ศึกษาวิเคราะห์ที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่ง

ข. ชาดกสำนวนชาวบ้าน ได้แก่วรรณคดีชาดกท้องถิ่น ที่มีการแต่งโดยนำรูปแบบของชาดกหรือเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์มาใช้สร้างนิทานเรื่องใหม่ ศีราพร ณ ถลาง เรียกชาดกกลุ่มนี้ว่า **ชาดกพื้นบ้าน**¹⁰¹ ชาดกเหล่านี้อาจเกิดจากการผสมผสานนิทานชาดกเรื่องต่างๆ หรืออาจนำเหตุการณ์ในนิทานพื้นบ้านมาดัดแปลงสร้างสรรค์เป็นนิทานเรื่องใหม่ขึ้น หรืออาจเกิดจากการดัดแปลงวรรณคดีไทยให้เป็นเรื่องชาดกด้วยการแต่งเติมองค์ประกอบของชาดก เช่น การกลับชาติมาเกิดหรือ สโมธานมาใส่ไว้ในตอนจบของเรื่อง เช่นเรื่อง **พญาคันคาก** เป็นนิทานที่ผสมผสานความเชื่อเก่าแก่ของชาวอีสานเกี่ยวกับพญาแถน เข้ากับเรื่องการบำเพ็ญ

⁹⁹ นิยะดา สาริกภูติ, "ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย," หน้า 35.

¹⁰⁰ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสูตรตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 14-80.

¹⁰¹ ศีราพร ณ ถลาง, "ชาดกพื้นบ้านในการรับรู้ของชนชาติไทย," **วารสารภาษาและวรรณคดีไทย**, 16 (ธันวาคม 2542) : 217-229.

บารมีของพระโพธิสัตว์ บางเรื่องก็เรียกชื่อว่าชาดก เช่น อุตสาบารสชาดก พระอภัยมณีชาดก และ ฌรณคจิตตชาดก บางเรื่องก็ไม่เรียกว่าชาดกแต่แสดงเนื้อเรื่องของพระโพธิสัตว์ เช่น พระวรวงศ์ ธรรมปาละไม้เจ็ดคด และ ท้าวกำกาดำ ชาดกพื้นบ้านเหล่านี้ นอกจากจะมีตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์มาเสวยพระชาติแล้ว บางเรื่องยังได้กล่าวถึงอนุภาคคล้ายกับที่ปรากฏในชาดกเช่น การทำสังจกิริยา การตั้งจิตอธิษฐาน และแสดงเนื้อหากการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ นอกจากนี้ บางเรื่องยังมีรูปแบบการแต่งคล้ายอรรถกถาชาดกอีกด้วย กล่าวคือ แต่งด้วยคำประพันธ์ที่ยกคาถาบาลีตั้งขึ้นแล้วขยายความเป็นร้อยแก้ว เรียกว่า ธรรมวัตร หรือมีการแทรกคาถาบาลีเป็นระยะๆ แล้วขยายความเป็นกลอนธรรมดา ดังจะได้กล่าวอย่างละเอียดต่อไป

2.5 ฐานะของตัวบทอรรถกถาชาดก

อรรถกถาชาดกได้อยู่ในฐานะของเรื่องเล่าที่เป็นนิทานการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ควบคู่กับความศรัทธาในพุทธศาสนาตลอดว่าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นเพื่อประโยชน์ในการใช้เป็นนิทานเปรียบเทียบ หรืออุทาหรณ์สำหรับผู้ศึกษาเข้าใจหลักธรรมง่ายขึ้น¹⁰² จนกระทั่งชาดกบางเรื่องมีบทบาทสำคัญต่อพิธีกรรมทางศาสนาและการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทย คือ เวสสันดรชาดก ชาดกเรื่องนี้ นับว่ามีบทบาทสำคัญในสังคมไทยอย่างมาก และทำให้เกิดวรรณคดีเรื่องนี้อีกหลายสำนวน เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ มหาชาติกลอนเทศน์ เป็นต้น

นักวิชาการด้านวรรณคดีไทยบางคน¹⁰³ ได้จัดอรรถกถาชาดกเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา บางคนจัดเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาบาลี¹⁰⁴ สำหรับผู้วิจัยเห็นว่า อรรถกถาชาดกน่าจะจัดให้เป็นวรรณคดีคำสอน โดยมีรูปแบบของตัวบทเป็นนิทาน มีเนื้อหาสั่งสอนแนวการประพฤติปฏิบัติของคนในสังคมที่สอดคล้องกับหลักธรรมในพุทธศาสนา นอกเหนือไปจากการแสดงบารมีของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นเรื่องราวแพร่หลายในสังคมไทยมาช้านานแล้ว

¹⁰² วินัย ภูระหงษ์, "หน่วยที่ 5 : วรรณคดีศาสนา," เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 4 (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2525), หน้า 359-362.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 356.

¹⁰⁴ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีและลังกา, หน้า 120.

เนื่องจากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการพิจารณาอรรถกถาชาดกในมิติใหม่คือ ศึกษาในฐานะที่เป็นวรรณคดีคำสอนของไทย โดยจะเน้นวิเคราะห์สาระคำสอนและกลวิธีการสร้าง เรื่องเพื่อสอน และความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนของไทย จึงจะไม่ขอกล่าวเน้นเรื่องการทำเพ็ญ บารมีของพระโพธิสัตว์ ขณะเดียวกัน เมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์กับการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัตนโกสินทร์ อรรถกถาชาดกที่นำมาอ้างอิงจะหมายถึง นิทานชาดกที่แพร่ หลายในสังคมไทยมาตลอดตั้งแต่พุทธศาสนาเข้ามาในสมัยทวารวดี ทั้งนี้เพื่อจะเป็นการศึกษา ความสัมพันธ์กับวรรณคดีประเภทอื่นๆ ของไทยอีกด้วย ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป